

Limes u Gornjoj Meziji

Potkonjak, Alexander Maxi

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:720475>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-19**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb](#)
[Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Limes u Gornjoj Meziji

Alexander Potkonjak
Diplomski rad

Mentorica: Dr. sc. Ana Pavlović, doc.

Zagreb, 2020.

Sadržaj

1. Uvod	6
1.1. Pojam Limesa	6
1.2. Današnja ostavština limesa i njegov raspon unutar carstva	6
2. Geografija i etnički kontekst gornjomezijskoga limesa	8
2.1. Geografski prostor Gornje Mezije	8
2.2. Autohtono stanovništvo u Gornjoj Meziji	11
3. Izvori za proučavanje prilika u Gornjoj Meziji i na limesu.....	11
3.1. Opisi antičkih pisaca vezani za razvoj limesa	11
3.2. Opisi toponima koji se povezuju uz gornjomezijski limes.....	12
3.3. Opisi obnove limesa nakon pada Zapadnog carstva	13
4. Doticaji Rimljana s Mezijom kroz republikansko doba	14
4.1. Širenje Rimske vlasti prema Crnome moru	14
4.2. Odnosi Rimljana sa Skordiscima	15
4.3. Doticaj Rimljana s Tribalima	15
4.4. Mezi kao eponimno pleme kroz rimske opise	16
4.5. Uspostava vojne kontrole nad područjem Dunava.....	16
5. Mezija između utemeljene provincije i podjele	17
5.1. Dodjela statusa provincije Meziji između Save i Crnog mora	17
5.2. Domicijanova podjela, definirano područje Gornje Mezije	18
6. Kronologija boravka vojske na limesu u ranome carstvu.....	21
6.1. Pregled etapa između Augusta i Trajana	21
6.2. Uspostava legijskih jedinica na limesu u prvoj fazi	22
6.3. Druga faza, neovisna uprava Meziji i promjene pojedinih legija	23
6.3.1. Upravitelj Silvan Elijan, dolazak novih legija	23
6.3.2. Mucijanov spas Mezije, promjena carske dinastije u Rimu	23
6.3.3. Nove promjene legijskih postrojbi	24
6.4. Diurpanejev pohod, dolazak Domicijana, treća faza.....	24
6.5. Četvta faza, podjela i prelazak vojske u Daciju	25

7.	Trajanova ekspanzija i Dački ratovi	25
7.1.	Širenje carstva preko Dunava	25
7.2.	Smanjene vojne potrebe zbog novoutemeljene provincije Dacije	26
8.	Gornja Mezija i limes kroz ostatak antike	26
8.1.	Carski doticaji s Gornjom Mezijom između Hadrijana i kraja krize 3. st.	26
8.2.	Promjene uprave u Gornjoj Meziji kroz Dioklecijanov tetrarhijski sustav	27
8.3.	Organizacija u Gornjoj Meziji između Konstantina i Teodozija	28
8.4.	Raspad limesa kroz hunski pohod i kasniji pokušaj restitucije.....	29
9.	Vojna organizacija limesa u Gornjoj Meziji.....	31
10.	<i>Civitas</i> i legijski logori smješteni na limesu.....	32
10.1.	<i>Singidunum</i> (Beograd).....	32
10.1.1.	Korijen toponima <i>Singidunum</i>	32
10.1.2.	<i>Singidunum</i> između Kelta i Rimljana.....	33
10.1.3.	Odnos legijskoga logora i civilnoga naselja	34
10.1.4.	Kontinuitet od kasne antike do početka srednjeg vijeka	35
10.2.	<i>Aureus Mons</i> (Seone).....	36
10.2.1.	Povezanost <i>Aureus Monsa</i> i cara Proba	36
10.2.3.	Suvremena istraživanja i današnja ubikacija antičkog položaja	36
10.3.	<i>Margum</i> (Dubravica)	37
10.3.1.	Opis <i>Marguma</i> u itinerarima i od strane bizantskih pisaca	37
10.3.2.	Razvoj <i>Marguma</i> do municipalnoga statusa	38
10.3.3.	<i>Margum</i> kroz kasnu antiku i suvremena ubikacija	38
10.4.	<i>Viminacium</i> (Kostolac).....	39
10.4.1.	Geografski položaj <i>Viminaciuma</i>	39
10.4.2.	<i>Viminacium</i> kroz razdoblje vojničkih careva.....	40
10.4.3.	<i>Viminacium</i> u kasnoj antici, otkrivanje položaja i prva istraživanja	41
10.4.4.	Današnji položaj <i>Viminaciuma</i> i njegovo očuvano nasljeđe	43
10.5.	<i>Aquae</i> (Prahovo)	44
10.5.1.	Opisi antičkoga položaja i njegova suvremena ubikacija.....	44
10.5.2.	Antički predmeti povezani uz <i>Aquae</i> i <i>Timacum Minus</i>	46
10.6.	<i>Bononia</i> (Vidin)	46
10.7.	<i>Ratiaria</i> (Arčar).....	47

10.7.1.	Opisi toponima, epiteti i civilni razvoj.....	47
10.7.2.	<i>Ratiaria</i> u kasnoj antici i suvremena istraživanja u Arčaru	48
11.	Kasteli i pomoćni položaji uz limes	49
11.1.	<i>Castrum Octavum</i> (Višnjica).....	49
11.2.	<i>Tricornium</i> (Ritopek)	49
11.3.	<i>Vinceia</i> (Smederevo).....	50
11.4.	<i>Lederata</i> (Ram).....	50
11.5.	<i>Pincum</i> (Veliko Gradište, ušće Peka u Dunav).....	51
11.6.	<i>Cuppae</i> (Golubac)	52
11.7.	<i>Castrum Novae</i> (Čezava).....	53
11.8.	<i>Ad Scrofulas</i>	54
11.9.	<i>Smorna</i> (Boljetin).....	54
11.10.	<i>Taliata</i> (Veliki Gradac kod Donjeg Milanovca)	55
11.11.	<i>Transdierna</i> (Tekija).....	56
11.12.	<i>Ducis Pratum</i> , <i>Caput Bovis</i> i <i>Diana</i> (Karataš).....	57
11.13.	<i>Pontes</i> (Kostol kod Kladova)	58
11.14.	<i>Egeta</i> (Brza Palanka).....	59
11.15.	<i>Dorticum</i> (Vrav).....	60
12.	Trajanov most, ceste uz limes i <i>Tabula Traiana</i>	61
12.1.	<i>Pons Traiani</i> , arhitektonski pothvat svojega vremena	61
12.2.	Cestovna povezanost položaja uz limes	64
12.3.	<i>Tabula Traiana</i> , od izgradnje do današnjeg smještaja.....	64
13.	Zaključak.....	65
13.1.	Limes nakon podjele dviju Mezija	65
13.2.	Limes nakon povlačenja Rimljana iz Dacije	65
13.3.	Kontrola limesa u razdoblju ranoga carstva	66
13.4.	Između Trajanovoga prijelaza preko Dunava i kraja razdoblja vojničkih careva	66
13.5.	Propast i obnova limesa kroz kasnu antiku i bizantsko razdoblje te današnje nasljeđe limesa	67
14.	Katalog nalaza	70
15.	Popis antičkih izvora	117
16.	Popis kratica	119

17.	Popis literature.....	119
18.	Popis elektroničkih izvora	123

1. Uvod

1.1. Pojam Limesa

Započevši sa samim pojmom Limesa kao cjelinom koja je obuhvaćala krajnje granice Rimskoga carstva istražuje se teritorij čiji počeci sežu u republikansko doba. Nakon što su Rimljani preuzeli vlast na Apeninskome poluotoku oni nastavljaju svoje širenje teritorija, a kako je taj teritorij nadišao matično italско područje utemeljuju se i prve provincije. U takvim novoosvojenim područjima postaje potrebno odrediti granice koje će određivati cjeloviti opseg rimske vlasti. Prelaskom iz republikanskog u carsko uređenje Rim nastavlja s teritorijalnim ekspanzijama te se tako povećava i linija limesa koja će svoj najveći raspon doseći tijekom Trajanove vladavine početkom drugoga stoljeća. No limes će sve do kasne antike predstavljati sustav zaštite rimskih granica, koji će gubiti na učinkovitosti kroz brojne barbarske provale neposredno pred pad Zapadnog rimskog carstva. Kroz ovaj magistarski rad proći ću kroz pojam limesa kao jedinstvene granične linije koja je određivala veličinu Rimskoga carstva te liniju limesa na području nekadašnje provincije Gornje Mezije u svrhu određivanja te ubiciranja pojedinih lokaliteta koji bi tako bili uklopljeni u kontekst gornjomezijskoga limesa jer *Provincia Moesia Superior* osim što je bila smještena uz granično područje Dunava kroz svoju je povijest bila i provincija iz koje su Rimljani u jednome dijelu svoje povijesti i prekoračili Dunav i time povećali ukupnu površinu svojega carstva.

1.2. Današnja ostavština limesa i njegov raspon unutar carstva

Pri samome proučavanju limesa izdvajaju se njegovi prirodni i geografski koncepti. Danas su arheološki ostaci limesa dio zajedničke baštine dvadeset i jedne suvremene europske, azijske i afričke države, koji svi pripadaju navedenome jedinstvenom višenacionalnom spomeniku.¹ Fortifikacijski sustavi i prirodne granice (u slučaju limesa to su rijeke) su glavne odrednice pri ubikaciji pojedinoga dijela Limesa. Uzevši u obzir geografski raspon obuhvaćeno je područje od današnje Škotske do Mezopotamije te sjeverne Afrike. Protezao se preko 5 000 kilometara od Atlantske obale sjeverne Britanije, kroz Europu do Crnoga mora i od tamo do Crvenoga mora

¹ Limescroatia.eu/naslovnica (datum pristupa: 30. 10. 2019.)

preko sjeverne Afrike do Atlantske obale.² Rimske vojne građevine protežu se duž tisuće kilometara carstva i da bi se sve obuhvatile u okviru ovog jedinstvenog spomenika svjetske baštine potrebno je započeti s njihovim definiranjem.³ U kontekst prirodne zaštite carstva ubrajaju se rijeke: Rajna, Dunav, Eufrat i Tigris dok bi fortifikacijske dijelove činili Hadrijanov i Antoninov zid u Škotskoj, zatim Gornjogermansko-retijski limes (između Rheinbrohla na Rajni i Eininga na Dunavu) u Njemačkoj i Afrički jarak gdje se nalazila južna granica. Kao svjedok onodobnih zbivanja Tacit je prvi opisao limes kao funkcionalni sustav granice: „*Mox limite acto promotisque praesidiis sinus imperii et pars provinciae habentur*“ (Germ. XXIX, 19-20).⁴ „*Nakon što su granice bile proširene, smatrane su zaštitom carstva i provincije su ih imale kao svoj dio.*“⁵ Limes se spominje u Tacitovome djelu *Germania* kada opisuje fortifikacijski koncept limesa koji je za Rimljane imao obrambenu svrhu u sukobima s Germanima i Barbarima. U značenju granice limes se prvi put spominje kod Tacita dok je promjena sadržaja termina limes posljedica stvaranja državne granice u doba Carstva, kakvu republika nije poznavala.⁶ Granice su bile neka vrsta membrane kroz koju su se, baš kao i predmeti, filtrirale rimske ideje u vanjski svijet.⁷ Često se limes sreće kao naziv za suhozemljanu granicu dok se riječna granica naziva *ripa*. Kod Tacita se termini limes i *ripa* javljaju usporedno (Agric. 41), a u spisu *Historia Augusta, vita Hadr. 12* oni se stavljaju nasuprot: „*In pluribus locis in quibus non fluminibus sed limitibus dividuntur, stipitibus magnis in modum muralis saepius funditur.*“⁸ „*U mnogim mjestima u kojima rijekama nisu podijeljene granice, nego su češće podijeljene velikim kamenim blokovima poput zidova.*“⁹ Iz prethodnog opisa razdvajaju se riječne granice od onih koje su izgrađene na pojedinim mjestima što bi samo izgrađenim utverdama dodijelilo ulogu limesa, no opet je potrebno uvidjeti jesu li fortifikacijski sustavi građeni u blizini Rajne i Dunava (prirodnih granica) mogli imati funkciju limesa ako su također služili kao dio kroz koji je trebalo proći da bi se ušlo na područje Rimskoga carstva. Uz rijeke kao

² <http://whc.unesco.org/en/list/430> (datum pristupa: 31. 10. 2019.)

³ Korać 2014., 11.

⁴ Tacit: *Germania* XXIX., 19-20

⁵ Prev.: A. Potkonjak

⁶ Mirković 1968., 2.

⁷ Korać 2014., 9.

⁸ Mirković 1968., 2.

⁹ Prev.: A. Potkonjak

važan čimbenik u konceptu limesa uz razvoj limesa građene su i ceste u svrhu ostvarivanja komunikacije među pojedinim položajima i na taj način su ceste doprinijele da bi se učvrstila funkcionalnost uz same prirodne granice. Uz pojavu cestovne infrastrukture javlja se i izvorno značenje pojma limes koje bi tako uz svoju prirodnu barijeru predstavljalo ne samo pojam utvrđene i definirane granice, već i pojam ceste koja je pratila takav organizirani sustav granične zaštite te na pogodnome području olakšala protočnost na pograničnim dijelovima carstva. Vojna utvrđenja na svim granicama bila su povezana putem koji je ujedno bio i najveći i glavni put te se, zbog toga, čini kako samo ime granice odnosno limes potječe od rimskog naziva za pogranični put.¹⁰ Slično shvaćanje koncepta limesa nastavljeno je i kroz kasniji razvoj carstva kada će slični elementi za postojanost limesa biti prisutni. Pojam limesa je shvaćen u smislu pograničnoga pojasa sa svim elementima utvrđene granice, onako kako ga upotrebljavaju rimski pisci od 2. do 4. stoljeća.¹¹

2. Geografija i etnički kontekst gornjomezijskoga limesa

2.1. Geografski prostor Gornje Mezije

Upravnom organizacijom provincija kao zasebnih jedinica unutar cjeline carstva izdvaja se i značajan broj provincija koje su se nalazile na samome limesu. Među takve provincije ubraja se i Gornja Mezija (*Moesia Superior*) čije je područje i danas moguće promatrati kao jednu dionicu nekadašnjega limesa. Vrlo je vjerojatno kako je limes u Gornjoj Meziji bio konsolidiran u kasno Flavijejsko i Trajanovo doba.¹² Samo područje je bilo i ishodišna točka za Dačke ratove koji su se odvijali za Trajanove vladavine, dakle u 2. st. je upravo preko prostora Gornje Mezije Rimsko carstvo došlo do dijelova kada je ono imalo najveći teritorijalni opseg u svojoj povijesti. *Moesia Superior* je sadržavala zapadnije zemlje dviju provincija, a tijekom početnih godina rimske okupacije sve četiri legije stacionirane u Meziji nalazile su se na području koje će kasnije postati Gornja Mezija.¹³ Provincija Gornja Mezija nalazila se na sredini između grčke i rimske kulturne sfere, ali dovoljno daleko od jedne i od druge, da bi se kulturni

¹⁰ Korać 2014., 18.

¹¹ Mirković 1968., 2.

¹² Mocsy 1974., 88.

¹³ Bunson 1994., 374.

utjecaj neposrednije odrazio na politički razvitak plemena naseljenih na Dunavu.¹⁴ Organizacijom i raspodjelom novoosvojenih područja razvija se i gornjomezijsko područje paralelno u unutarnjim dijelovima provincije i u podunavskome dijelu gdje se i sam limes formirao. Srpski odjeljak rimske granice je dio riječne granice koji je štitio Rimsko carstvo od plemena sa sjevera.¹⁵ Gornjo je mezijski limes zapravo u jednoj dionici istovjetan današnjoj granici između Srbije i Rumunjske dok jedan dio ulazi i u današnju Bugarsku. Kao posebna cjelina teritorij Gornje Mezije u pograničnom pojasu, na limesu, formirao se tek u sistemu rimske vojne i upravne organizacije.¹⁶ Granice Gornje Mezije na Dunavskome toku predstavljaju područje između ušća Save u Dunav te Cibrice (dunavski pritok u današnjoj Bugarskoj) u Dunav gdje je granica između Gornje i Donje Mezije. Tijekom Domicijanovih dačkih ratova (85.-89.), Mezija je bila podijeljena na zapadni i istočni dio: *Moesia Superior* i *Moesia Inferior*, odvojene rijekom *Ciabrus* (suvremena Cibrica).¹⁷ Geografske odrednice za navođenje granica provincije pomogle su i pri uspostavi linije limesa na spomenutoj dionici Dunava. U slučaju Gornje Mezije događa se da cjelovitost limesa čini posebnu ovlast uz Dunav. Tek se s izgradnjom limesa Podunavlje izdvaja u posebnu ovlast.¹⁸ Zapravo se ne spominje ovlast cijele provincije, nego raspon u okviru kojega se očitava rasprostiranje limesa koji je definiran za svaku provinciju zasebno, a što je kod Gornje Mezije predstavljeno pritocima Dunava koje sam prethodno spomenuo.

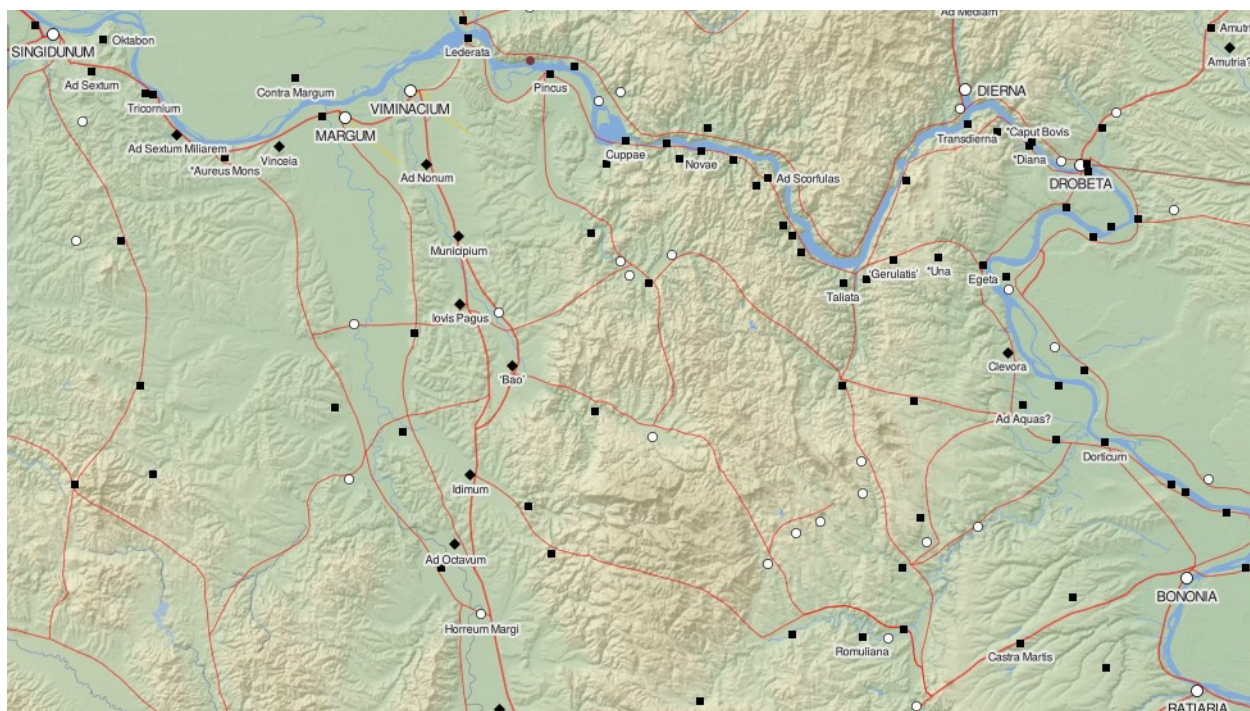
¹⁴ Mirković 1968., 1.

¹⁵ <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/6060/> (datum pristupa: 13. 11. 2019.)

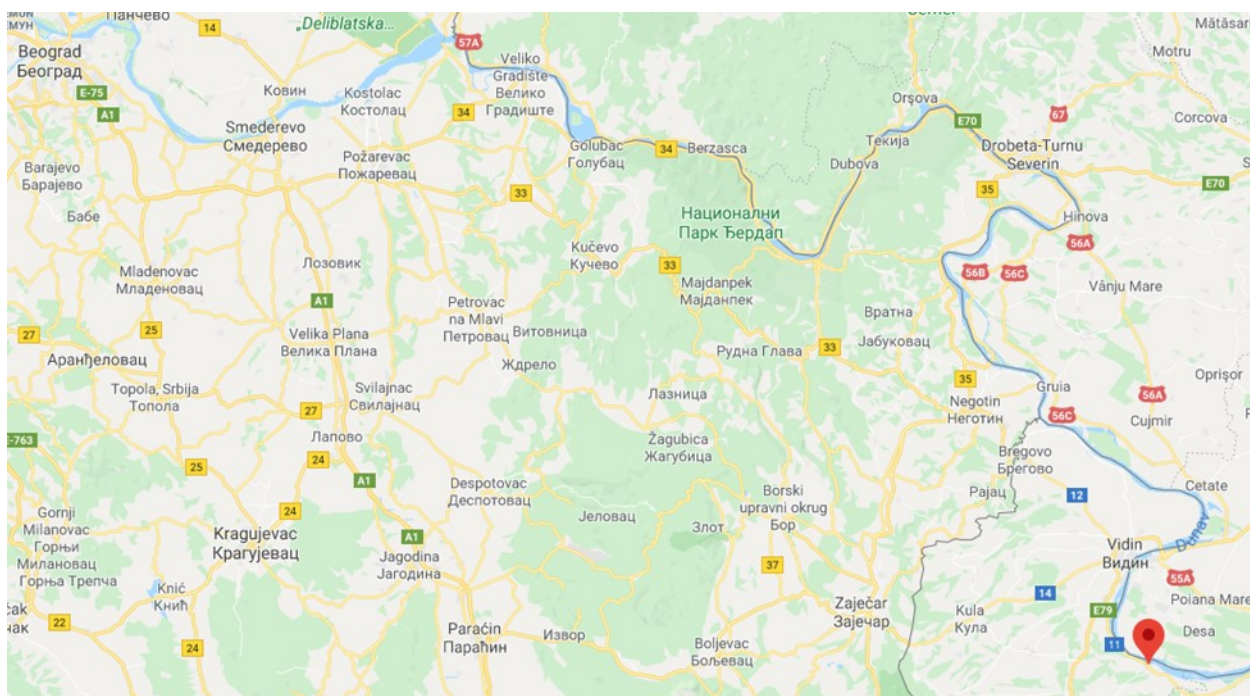
¹⁶ Mirković 1968., 1.

¹⁷ <https://www.britannica.com/place/Moesia> (datum pristupa: 15. 11. 2019.)

¹⁸ Mirković 1968., 2.

Slika 1. Raspon Gornjomezijskoga limesa uz Dunav između *Singidunuma* i *Ratiariae* (Digital atlas of the Roman empire, Datum pristupa: 26. 2. 2020.)

Slika 2. Današnji geografski smještaj nekadašnjega Gornjomezijskoga limesa (Google maps, Datum pristupa: 12. 3. 2020.)

2.2. Autohtono stanovništvo u Gornjoj Meziji

Uz geografsku pozadinu pojavljuje se i složena etnička struktura pri istome području. U etničkome pogledu područje na gornjomezijskom limesu nije bilo jedinstveno jer su ga u predrimsko doba naseljavala plemena keltske, tračke i ilirske etničke pripadnosti.¹⁹ Ipak generalni zaključak bi trebao biti da su autohtoni stanovnici Gornje Mezije bili većinom Tračani, ali su bili izloženi ilirskome utjecaju sa zapada s posljedicom toga da se Dardansko područje izdvaja kao kontaktno područje između ilirskih i tračkih jezika.²⁰ Osnutak prvih urbanih područja povezuje se uz boravak rimske vojske na gornjomezijskome limesu što će uzrokovati i urbani razvoj uz sam Dunav. Pokoravanje plemena između Makedonije i Dunava je bio dugotrajan proces.²¹ Uz djelovanje povoljnih ekonomskih uvjeta, Dunavska obala je postala najjače urbanizirani dio Gornje Mezije.²² Međutim urbano pitanje pojedinih gradskih položaja do današnjega dana nije u potpunosti razjašnjeno, stoga je potrebno uzeti u obzir više istraživačkih radova koji govore o prostoru Gornje Mezije počevši i od publikacija iz 19. st. sve do suvremenih istraživanja koja kroz svoje novoobjavljene rezultate upotpunjuju sliku Gornje Mezije kao jedne cjeline unutar carstva, no ta cjelina još nije posložena do kraja. Kompleksno pitanje povijesti gradova može se razumjeti samo uz prethodno poznavanje svih drugih aspekata rimske vlasti.²³ Prije samih znanstvenih publikacija vezanih za navedena istraživanja gornjomezijskoga limesa za istraživački rad bi bilo potrebno započeti od antičkih izvora koji su nam se do danas sačuvali kako bi se kod pojedinih pitanja uz znanstvene objave analizirala i usporedila i izdvojena djela suvremenika pojedine epohe.

3. Izvori za proučavanje prilika u Gornjoj Meziji i na limesu

3.1. Opisi antičkih pisaca vezani za razvoj limesa

Podaci rimskih pisaca svode se na Plinijev sumaran i kratak opis Mezije (*Naturalis Historiae*, III., XXIX.), popis gornjomezijskih naselja u Ptolomeja (*Geografija*,

¹⁹ Mirković 1968., 2.

²⁰ Mocsy 1974., 65.

²¹ Mirković 2007., 18.

²² Mirković 1968., 2.

²³ Mirković 1968., 4.

III., cap. IX.) i nekoliko fragmentarnih podataka od Diona Kasija (*Rimska povijest: LI.*). Apijanova knjiga o Iliriku (*X. knjiga: Ilirski ratovi*) sadrži podatke o plemenima i događajima prije rimskoga osvajanja, a na isti krug pitanja odnose se i vijesti o Meziji u Strabonovom (*Geografija: VII., III.*) djelu.²⁴ Početkom 1. st. po. Kr., kada Rimljani prodiru u Dunavsku regiju, ovaj prostor je bio naseljen barbarskim plemenima o čijem rasporedu saznajemo od antičkih pisaca (Strabon, Apijan, Plinije i Ptolomej).²⁵ *Naturalis historiae* Plinija Starijeg pruža prve spomene o ustrojstvu provincije Mezije pošto je Plinije spomenuo sve ustrojene provincije te tako predstavio uvid i u priključenje Mezije carstvu. Obavijesti o rimskim provincijama Plinije je najvećim dijelom crpio iz službenih spisa Augustovoga vremena kada je Mezija tek osvojena, stoga su njegove obavijesti pretežno etnografsko-geografskog karaktera.²⁶

3.2. Opisi toponima koji se povezuju uz gornjomezijski limes

Opisi te izvori za Gornju Meziju prisutni su i u kasnoantičkome te ranobizantskome razdoblju. Tako postoji „*Notitia dignitatum*“ iz 4./5. st. te Hijeroklo (*Hierocles: Synecdemos*) i Prokopije (*Procopius: De aedificiis*) među ranobizantskim piscima. *Notitia dignitatum* je glavni izvor informacija o administrativnoj organizaciji kasnog rimskog carstva odnosno kasnog 4. i ranog 5. st. te je podijeljena tako da pokriva istočne i zapadne dijelove carstva prema podjeli 395. godine.²⁷ Kod Plinija nije opisano niti jedno naselje: „*Pannonia jungitur provincia, quae Moesia appellatur, ad Pontum usque cum Danubio decurens*“.²⁸ „*Panoniji je pridružena provincija, koja se zove Mezija i prati tok Dunava skroz do Crnoga mora*“.²⁹ Nakon Plinija Ptolomej (*Geografija, III., cap IX.*) navodi popis gornjomezijskih naselja. Na gornjomezijskom dijelu Dunava on zna za sljedeća naselja: Σιγγίδουνον, λεγίων δ' Φλαυία, Τρικόρνιον, παρ' ἣν ἐκτρέπεται Μόσχιος ποταμός, Οὐϊμινάκιον, λεγίων, Ταλιατίς, Ἑγίπτα, Δορτικόν, Ῥατιαρία, Μουσῶν, χολωνία (Prev.:³⁰ *Singidunum, legije IV. Flavije, Tricornium, kod kojega skreće rijeka Morava, Viminacium legije, Taliata, Egeta, Dorticum, Ratiaria*

²⁴ Mirković 1968., 6.

²⁵ Korać 2014., 38.

²⁶ Mirković 1968., 6.

²⁷ <https://www.britannica.com/topic/Notitia-Dignitatum> (datum pristupa: 16. 11. 2019.)

²⁸ Plinije: *Naturalis historiae*, III., (XXIX. odlomak)

²⁹ Prev.: A. Potkonjak

³⁰ Prevedeno iz Ptolomejeve Geografije (A. Potkonjak)

kolonija Mezije).³¹ Kod proučavanja antičkih izvora ne smiju se zanemariti niti itinerari koji također pružaju pregled toponima te njihovu međusobnu povezanost između važnih prometnih pravaca na području carstva. Primjerice *Tabula Peutingeriana*³² opisuje put preko *Singidunuma*, *Viminaciuma* i *Ratiarie* do Crnoga mora dok *Itinerarum Antonini*³³ sadrži stanice između *Viminaciuma* i *Singidunuma*. Podaci s itinerara se ne podudaraju u svim segmentima, dakle ne mogu se poistovjetiti pojedina naselja na spomenutom dijelu Dunava koja su međusobno isprepletena kod prethodno navedenih itinerara. Podaci na tabuli su se skoro u svim takvim slučajevima pokazali manje pouzdanima.³⁴

3.3. Opisi obnove limesa nakon pada Zapadnog carstva

5. st. će označiti kraj gornjomezijskoga limesa jer Huni prelaze Dunav što utječe i na okolnosti na samome limesu iako će Justinijanovom restitucijom kroz 6. st. biti prisutna obnova granica na Dunavu. Hunsko osvajanje sredinom 5. st. značilo je prekid u razvoju gradskog života rimskog tipa na mezijskom limesu te je većina gradova i naselja razorena prilikom hunskoga naleta.³⁵ Nakon odlaska Huna s toga prostora naselja će se od antičkoga tipa grada promijeniti te po izgledu biti bliža tvrđavama. Posljednja obnova granica i zadnja dogradnja njezinih utvrda vođene su u doba Justinijana.³⁶ Prvi ranobizantski opis za naselja na Dunavu donosi Hijeroklo u djelu *Synecdemos*. Od ukupno deset gradova koje Hijeroklo navodi u provincijama *Moesia Prima* i *Dacia Ripensis*³⁷, na dijelu ranijeg gornjomezijskog limesa nalazilo se njih šest: Ῥαζαρία μητρόπολις, Βονοπία, Ἀκοινες, Βιμινάκιον μητρόπολις, Σιγγιδόνος, Πριχορνία.³⁸ (*Ratiaria metropolis*, *Bononia*, *Akoines*, *Viminacium metropolis*, *Singidunum*, *Tricornium*).³⁹ U navedenome djelu se ne spominju ranije naznačeni *Aureus mons* i *Margum*. Različiti opis od Hijeroklova vidljiv je kod Prokopija. Prokopije u svojoj knjizi *de Aedificiis* ukratko opisuje sve slavne građevinske pothvate koje je car

³¹ Mirković 1968., 6.

³² <https://www.tabula-peutingeriana.de/tabula.html?segm=6> (datum pristupa: 10. 7. 2020.), Segmentum VII.

³³ *Itin. Antonini*, 132.-133.

³⁴ Mirković 1968., 6.

³⁵ Mirković 1968., 7.

³⁶ <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/6060/> (datum pristupa 14. 11. 2019.)

³⁷ Hijeroklo: *Synecdemos*, 655.- 657.

³⁸ Mirković 1968., 7.

³⁹ Prevedeno iz Hijeroklova *Synecdemos*a (A. Potkonjak)

pokrenuo kako bi osigurao granicu.⁴⁰ „Justinijan je ponovno izgradio obrambene sustave koji su bili srušeni, ne u prijašnjem obliku, nego kako bi pružio fortifikacijama najveću moguću snagu“.⁴¹ Istočno od *Viminaciuma* u Prokopija je naveden veliki broj utvrđenja, među kojima pak nedostaju ona koja su nam poznata iz ranijih izvora (*Drobeta*, *Egeta*), a pojavljuje se niz novih, za koja ne znaju drugi izvori, a u nekim slučajevima nova imena označuju tvrđave podignute u Justinijanovo doba; ponekad su međutim u pitanju stara naselja, koja su promijenila ime.⁴² Tako je Prokopije, za razliku od Hijeroklova opisa topografije, opisao Justinijanove pokušaje obnove i povrata nadzora nad nekadašnjim gornjomezijskim limesom. Od ranobizantskih pisaca sačuvali su se i opisi Teofilakta Simokate iz njegovoga djela naziva: *Theophylacti Simocattae historiarum libri octo*, odnosno osam knjiga naslovljenih pod nazivom povijest, među kojima se spominje i Mezija kao i njeni pojedini gradovi. „*Chaganus porro Scytharum Moesorumque*“.⁴³ „Unaprijeđeni kagan Skita i Meza“.⁴⁴

4. Doticaji Rimljana s Mezijom kroz republikansko doba

4.1. Širenje Rimske vlasti prema Crnome moru

Samim dolaskom Rimljana te njihovom uspostavom vlasti na teritoriju cijele Mezije nije izdvojena Gornja Mezija kao zasebna provincija tj. nije se odmah na početku dogodila podjela na Gornju i Donju Meziju. Mezija je kao provincija uređena za vrijeme Tiberijeve vladavine dok se podjela na Gornju (bližu Italiji) i Donju (bližu Crnome moru) odvila za carevanja Domicijana. Prije dolaska Rimljana na područje tadašnje provincije Mezije potrebno je uzeti u obzir i autohtono stanovništvo koje se nalazilo na istome području prije nego li je organiziran bilo kakav oblik rimske vlasti. Kada su Rimljani stupili na tlo kasnije Gornje Mezije naišli su na slabo naseljen prostor.⁴⁵

⁴⁰ Korać 2014., 46.

⁴¹ Prokopije: *De aedificiis*, IV., 3.-11.

⁴² Mirković 1968., 7.

⁴³ Theophylact Simocatta: *Historiae* I., 8, (Kasnije se spominju u istome dijelu *Viminacium* i *Ratiaria*)

⁴⁴ Prev.: A. Potkonjak

⁴⁵ Božić 2014., 78.

4.2. Odnosi Rimljana sa Skordiscima

Malobrojno stanovništvo, koje su Rimljani zatekli na kasnijem gornjomezijskom limesu pripadalo je raznim etničkim grupama te su tako u zapadnim dijelovima, od ušća rijeke Save, na istoku vjerojatno do Peka, živjele u rimsko doba malobrojne grupe nekada moćnoga keltskoga plemena Skordiska; istočno od njih, također u jako smanjenom broju, vjerojatno su se zadržali Tribali; prostor od Timoka do Cibrice u Bugarskoj držala su mezijska plemena.⁴⁶ Zapadni dio od Save do ušća Peka (*Pincus*), naseljavali su dijelovi nekada moćnog keltskog plemena Skordiska.⁴⁷ Doticaje te sukobe između Rimljana i Skordiska moguće je pratiti već od druge polovice 2. st. pr. Kr. Potrebno je pretpostaviti kako je područje kontrolirano od strane Skordiska u drugoj polovici 2. st. pr. Kr. zauzimalo cijelinu koja će kasnije postati Gornja Mezija.⁴⁸ Godine 135. pr. Kr. došlo je do sukoba Skordiska i Rimljana, vjerojatno pri pokušaju Skordiska da uđu u Makedoniju; godine 118. pr. Kr. ratovao je s njima Sekst Pompej i kvestor Marko Anije; konzul Gaj Porcije Katon pretrpio je poraz u sukobu sa Skordiscima 114. pr. Kr., a dvije godine kasnije, 112. i 111. pobijedio ih je Marko Druz.⁴⁹ Za konačnu pobjedu Rimljana nad Skordiscima te preseljenje Skordiska preko Save postoje dva događaja koja bi mogla označiti kraj sukoba sa Skordiscima te dolazak Rimljana na Dunav u područje koje će tek postati provincija Mezija. O datumu njihova protjerivanja iz ovoga područja postoje dva opažanja: po jednom Skordisci su je bili primorani napustiti 88. pr. Kr. poslije intervencije Lucija Scipiona; po drugome Skordisci su nestali istočno od ušća Save 15. pr. Kr., poslije pobjede koju je nad njima odnio budući car Tiberije.⁵⁰ Razlog zbog kojega su Skordisci poraženi od strane Tiberija 15. pr. Kr. tumači se time da je njihov teritorij bio od krajnje važnosti za upravljanje nad Panonijom i Mezijom.⁵¹

4.3. Doticaj Rimljana s Tribalima

Uz Skordiske na obližnjemu području su obitavali i Tribali koji unatoč doticajima s Rimljanima nisu bili preseljeni te su prema zapisima rimskih pisaca i nakon rimskoga dolaska ostali živjeti na otprilike istome teritoriju. Na zapadu su oni dopirali do ravnice,

⁴⁶ Mirković 1968., 13.

⁴⁷ Korać 2014., 38.

⁴⁸ Mocsy 1974., 13.

⁴⁹ Mirković 1968., 13.

⁵⁰ Mirković 1968., 14.

⁵¹ Mocsy 1974., 30.

koja se prostire oko Morave; na istoku Tribali na rijeci Iskeru graniče s drugim plemenima, a podaci pisaca rimskog doba (Strabona, Plinija i Diona Kasija) pokazuju da su Tribali ostali u približno istim granicama i u rimsko doba.⁵² „*In ea Triballi.*“⁵³ „*Sličan je slučaj s obzirom na narod Tribala, tračkog plemena.*“⁵⁴ „*Dva od mnogih naroda pronađenih među njima (Mezima) su i Tribali, jednom tako zvani.*“⁵⁵ Između rijeka Pek i Isker prebivao je veliki dio plemena Tribali.⁵⁶

4.4. Mezi kao eponimno pleme kroz rimske opise

Položaj Meza (eponimnoga plemena za kasnije ustrojenu Meziju) nije u potpunosti preciziran jer svaki autor navodi drugo područje na kojemu su živjeli čime se Mezi ne mogu ubicirati na određeni teritorij gdje bi živjeli neovisno o dolasku Rimljana. Objašnjenje pojave Meza zapadno od Tribala otežava okolnost da su podaci o Mezima veoma neprecizni.⁵⁷ Za razliku od ostalih naroda Gornje Mezije, Mezi se ne spominju u napadima i ratovima s makedonskim vladarima i ilirskim narodima.⁵⁸ Oko rijeka Timok i Cibrica živjeli su *Moesi*, pleme po kojemu je provincija i dobila ime.⁵⁹ Ptolomej (*Geografija*, III., Cap. IX.) smješta Meze na Cibricu, oko *Ratiarie*. Dion Kasije opisuje kako se naziv Mezi prenio na sva plemena od ušća Save do ušća Dunava: „*Od tada su bila uključena pod imenom Mezi sva plemena uz ušće Save u Dunav između Dalmacije i Panonije.*“⁶⁰ Kod Plinijevog opisa (*Nat. Historiae* III., XXIX.) vidljivo je kako Mezi žive sjeverno od Dardanaca.

4.5. Uspostava vojne kontrole nad područjem Dunava

Ukupno u odnosu na cjelinu gornjomezijskoga limesa autohtona plemena su u smanjenome broju ostala živjeti na svojim nekadašnjim područjima prije nego li su se susreli s Rimljanima i tako došli pod njihovu upravu. U rimsko doba moglo bi se računati sa sljedećom etničkom situacijom na kasnijem gornjomezijskom limesu: u zapadnom

⁵² Mirković 1968., 17.

⁵³ Plinije III., XXIX., Prev.: A. Potkonjak: U njoj (Meziji) su bili Tribali

⁵⁴ Strabon: *Geografija* VII., III., 13. (Prev.: A. Potkonjak)

⁵⁵ Dio Cassius, LI., (27. Poglavlje)

⁵⁶ Korać 2014., 38.

⁵⁷ Mirković 1968., 17.

⁵⁸ Božić 2014., 81.

⁵⁹ Korać 2014., 38.

⁶⁰ Dio Cassius, LI., 27.

dijelu, na ušću Save, a u manjim grupama na istoku sve do Peka, živjeli su ogranci nekadašnjeg plemena Skordiska; oko Peka i dalje na istok morali su se održati pripadnici tribalskih plemena; na Cibrici i na Timoku živjeli su Mezi.⁶¹ Na okupiranome području i s novim stanovnicima, lokalno stanovništvo je trebalo pronaći način da preživi i prilagodi se novoj situaciji.⁶² Sukladno s rimskim osvajanjem i sama vojska započinje svoj boravak na novostečenome teritoriju. Poznat je i sukob Marka Licinija Krasa (*Dio Cassius*: LI., 23.-25.) gdje su poražena plemena na dijelu koji će kasnije biti u sastavu Gornje Mezije. Njegov pohod je nadvladao Makedoniju i kasnije utemeljenu Meziju, što je donijelo neopozivo rimsko prisustvo.⁶³ Pojednostosti i okolnosti rimskog osvajanja Meza su poznate jer je s njima ratovao Marko Licinije Kras (unuk istoimenoga trijumvira) 29./28. pr. Kr., no tom prilikom mogla su biti pokorena samo plemena koja su živjela u sjevernoistočnom dijelu kasnije Gornje Mezije.⁶⁴ Nakon spomenutoga pohoda Krasu je 27. pr. Kr. dodijeljen naziv „*ex Thracia et Geteis*“. Zanimljivo je to što on u svojem trijumfu ne spominje Meze, dok pak spominje Gete te su mnogi autori smatrali da se zapravo radi o sinonimima, što opet govori u korist činjenici da su Mezi mješavina naroda.⁶⁵ Takvo zauzimanje omogućilo je Rimljanima kontrolu nad područjem Podunavlja sjeverno od provincije Makedonije, odnosno dolazak na Dunav kako bi na samoj rijeci bilo moguće produžiti prirodni limes.

5. Mezija između utemeljene provincije i podjele

5.1. Dodjela statusa provincije Meziji između Save i Crnog mora

U svakom slučaju poslije rimske intervencije krajem 1. st. pr. Kr. plemena iz Podunavlja nisu više ugrožavala sigurnost granica provincije Makedonije.⁶⁶ Suvremeno s Krasovim osvajanjem, unutar samoga Rima carstvo mijenja republiku kao oblik državnoga uređenja, stoga će daljnji ustroj provincije i koncept limesa Mezije biti vezan isključivo uz carsko razdoblje. Do početka nove ere legije iz Makedonije su preseljene u

⁶¹ Mirković 1968., 18.

⁶² Tapavički-Ilić 2018., 119.

⁶³ Bunson 1994., 373.

⁶⁴ Mirković 1968., 21.

⁶⁵ Božić 2014., 81.

⁶⁶ Mirković 1968., 22.

Meziju da zaštite liniju na Dunavu i da bi nadzirale Crno more.⁶⁷ Napredovanjem rimskih postrojbi te novoorganiziranom upravom na teritoriju koji su Rimljani uspjeli zauzeti od autohtonih plemena početkom nove ere Mezija se ustrojava kao zasebna provincija odnosno kao još jedan „*pars pro toto*“ na području tadašnjega carstva. Pretvorba Mezije u provinciju se obično datira u 15. godinu po. Kr. o čemu je sačuvan i jedan Apijanov spis: Μουσούς... οὐδ' ἐς φόρον ὑπαχθέντας οὐδ' ἐπὶ τοῦ Σεβαστοῦ. Ὑπήχθησαν δὲ ὑπὸ Τιβερίου τοῦ μετὰ τὸν Σεβαστὸν τοῖς Ρωμαίοις αὐτοκράτορος γενομένου (X, 30).⁶⁸ „*Meziju nisu bili podvrgnuti plaćanju tributa pod Augustom, nego pod Tiberijem koji ga je naslijedio*“.⁶⁹ Uz Apijanov opis postanka Mezije povezuje se i Tacitov opis (*ann* I 80) koji potvrđuje i prvoga namjesnika Mezije. Na ovo se nadovezuje Tacitov podatak o Popeju Sabinu, namjesniku Mezije 15. godine: „*Procurator Popaeo Sabino provincia Moesia additis Achaia ac Macedonia*“.⁷⁰ „*Popej Sabin, upravitelj (prokurator) provincije Mezije, pridružene Ahaji i Makedoniji*“.⁷¹ Iako se 15. po. Kr. datira kao godina nastanka provincije Mezije, moguće je da se to dogodilo i jednu godinu ranije jer Tacit u istoj godini već spominje namjesnika Popeja Sabina. Od tada nadalje Mezija je bila tretirana kao odvojena provincija od Makedonije. Približno 15. po. Kr. Tiberije je poduzeo formalni korak kako bi je uključio među carske provincije.⁷² Tacit Meziju već naziva provincijom u svojim *Analima*, zavisnom uz Ahaju i Makedoniju, što znači da se njezin nastanak može pomaknuti prije 15. po. Kr., a ako se ostane kod datuma, koji navodi Apijan za vrijeme kada je Mezija počela plaćati tribut, ostaje samo 14. po. Kr., prva godina Tiberijeve vladavine na koju se može pomaknuti nastanak provincije Mezije.⁷³

5.2. Domicijanova podjela, definirano područje Gornje Mezije

Tijekom zime krajem 85. i početkom 86. godine Rimljani se sukobljavaju s Dačanima što će postati povod za novu upravnu organizaciju. U zimu 85./86. godine vojska Dačana pod vodstvom Diurpaneja napala je rimsku provinciju Meziju i ostavila

⁶⁷ Bunson 1994., 373.

⁶⁸ Mirković 1968., 22.

⁶⁹ Prijevod: H. White (Σεβαστος se odnosi na Augusta u Apijanovim opisima)

⁷⁰ Tacit: *Annales*, I., 80.

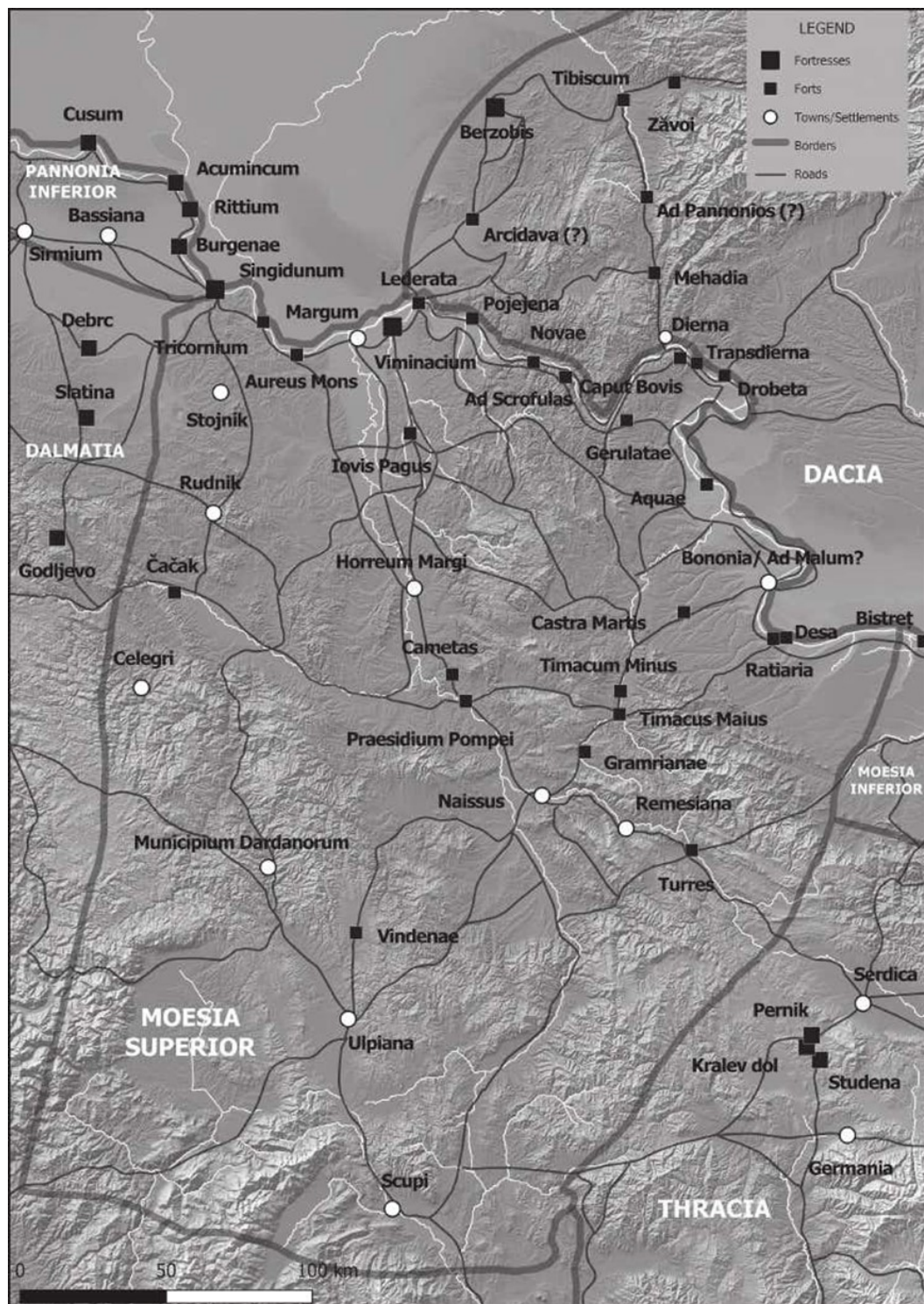
⁷¹ Prev.: A. Potkonjak

⁷² Bunson 1994., 373.

⁷³ Mirković 1968., 22.

pustoš za sobom.⁷⁴ U istome sukobu je ubijen i onodobni mezijski upravitelj Opije Sabin. Mezija se je tako kroz 1. st. po. Kr. kao zasebna provincija održala sve do 86. godine. To je godina kada je Domicijan na vlasti, a te iste godine se Mezija dijeli na Gornju (*Moesia Superior*) i Donju (*Moesia Inferior*). Kako se Mezija (utemeljena za vladavine Tiberija) rasprostirala od ušća Save u Dunav sve do crnomorske obale područje Gornje Mezije nakon Domicijanove podjele čini prostor između ušća Save i ušća Cibrice u Dunav gdje su tada graničile dvije Mezije.

⁷⁴ Korać 2014., 40.

Slika 3. Geografski položaj provincije Gornje Mezije (Popescu et Tentea 2018., 158.)

6. Kronologija boravka vojske na limesu u ranome carstvu

6.1. Pregled etapa između Augusta i Trajana

Vojne djelatnosti u ranome periodu kada je Mezija bila jedinstvena provincija nije moguće s preciznošću datirati zbog nedostataka osnovnih izvora koji bi potkrijepili boravke pojedinih vojnih postrojbi u najranijem razdoblju rimske uprave u Meziji. Uska povezanost vojne povijesti Mezije u 1. st. po. Kr. s nekim još neriješenim problemima vojne posade susjednih provincija Panonije i kasnije Dacije, kao i povijesti rimskih legija uopće, u znatnoj mjeri otežava proučavanje i stvaranje pouzdanijih zaključaka.⁷⁵ Rimska namjera je bila potpuno eksploatirati provinciju jer se Gornja Mezija dičila ogromnim prirodnim bogatstvima, s bogatim poljima, odličnim pašnjacima i zalihama minerala.⁷⁶ Uz sve navedene činjenice i dvojbe prisutne oko datacija najranijega boravka rimske vojske te godine utemeljenja Mezije kao provincije, kronološki se razdvajaju četiri etape koje označavaju različite faze boravka vojske na gornjomezijskome limesu. Sve spomenute faze odnose se na carsko razdoblje između julijevsko-klaudijevske dinastije i dinastije Antonina. Etape boravka rimske vojske na gornjomezijskome limesu te promjene boravaka legijskih postrojbi pri istome teritoriju podijeljene su prema sljedećem vremenskome rasponu:

- I. Od Augustovog doba do 46. g. (od stvaranja prve vojne uprave u Meziji do osnutka provincije Trakije)
- II. Od 46. do 68. (od osnutka provincije Trakije do ratova na istoku, 70-ih godina 1. st.)
- III. Od 69. do 86. (vrijeme građanskih ratova i ratova Domicijana na Dunavu)
- IV. Od 86. do 117. (Od početka ratova s Dačanima do Hadrijana), a od Hadrijana do kraja Antike raspored legija ostaje isti.⁷⁷

Uvidom u vremenski raspon boravka vojske odnosno njenih pojedinih legija na gornjomezijskome limesu uz pruženi vremenski okvir koji to isto razdoblje dijeli na četiri faze moguće je i svaku etapu zasebno analizirati kako bi se preciznije razjasnila uloga

⁷⁵ Mirković 1968., 23.

⁷⁶ Bunson 1994., 374.

⁷⁷ Mirković 1968., 23.

pojedinih legija od uspostave linije limesa do kasnijega prelaska preko Dunava na prostor gdje će potom biti utemeljena provincija Dacija. Iako se kronološki etape odnose na različite faze unutar gornjomezijskoga limesa, samo se u posljednjoj etapi može govoriti o aktivnostima na gornjomezijskome limesu jer to razdoblje započinje upravo u godini Domicijanove podjele, stoga će se prve tri faze zapravo odnositi na Meziju kao cjelovitu provinciju, ali će se također promatrati u okviru gornjomezijskoga limesa.

6.2. Uspostava legijskih jedinica na limesu u prvoj fazi

U prvoj fazi istovremeno s ustrojem provincije Mezije dolazi i do uspostave prvih legijskih logora na Dunavu. Pri dataciji se pretpostavlja vremenski raspon od početka Augustova principata do kasnih godina njegove vladavine. Tom vremenu pripada preseljenje legija iz provincije Makedonije u Podunavlje, a kasnijim ustrojem provincije i organizacija limesa. Prvi pouzdani podatak o rimskoj vojsci u Meziji pod zapovjedništvom carskog legata odnosi se na 6. g. po. Kr. kada je prema već spomenutoj vijesti Diona Kasija (LV 29, 3), početkom delmatsko-panonskoga ustanka, opsađenim Rimljanima u *Sirmiumu* u pomoć pritekao Cecina Sever, zapovjednik „prostrane Mezije“, dakle opisani podatak čini neosnovanom pretpostavku da je legijska posada u Meziji stvorena tek 9. ili 12. godine.⁷⁸ Jasno, rana rimska vlast je bila slaba, kao što je dokazano pobunama u Dalmaciji i Panoniji 6. g. po. Kr. kada su dijelovi Mezije bili uništeni, a carski legat očigledno preuzeo odgovornost.⁷⁹ Tacit kasnije opisuje raspored legija na mezijskome dijelu Dunava. „*Ripamque Danuvii duae in Pannonia, duae in Moesiae attinebant*“.⁸⁰ „*I na obali Dunava dvije (legije) u Panoniji i dvije u Meziji se zadržase*“.⁸¹ Tijekom prve faze nije bilo većih vojnih utvrđenja te se takva utvrđenja nisu nalazila u blizini jedno drugoga već su samo predstavljala prvotni oblik zaštite koji bi obilježio rimsku prisutnost na mezijskome teritoriju. Prva utvrđenja na Dunavu morala su ležati na većim međusobnim udaljenostima te je njihova posada

⁷⁸ Mirković 1968., 23.

⁷⁹ Bunson 1994., 373.

⁸⁰ Tacit: *Annales* IV., 5.

⁸¹ Prev.: A. Potkonjak

vjerojatno bila malobrojna i imala je najprije zadatak kontrolirati kretanje barbara na lijevoj obali, s ciljem da im se suprotstavlja pri pokušaju prelaska preko Dunava.⁸²

6.3. Druga faza, neovisna uprava Meziji i promjene pojedinih legija

6.3.1. Upravitelj Silvan Elijan, dolazak novih legija

Pri početku razdoblja druge faze na mezijskome prostoru borave legije IV. *Scythica* i V. *Macedonica*. Za to vrijeme Trakija se utemeljuje kao nova provincija te će Mezija pripasti pod novu upravu. Istovremeno sa stvaranjem provincije Trakije, Mezija je izdvojena iz provincijskog kompleksa Ahaja-Makedonija-Mezija i data na upravu posebnom konzularnom namjesniku.⁸³ Kronološki se drugo razdoblje odvija dok u Rimu vladaju Klaudije, a potom Neron. Silvan Elijan bio je upravitelj Mezije za vrijeme Neronove vladavine. Neronovo doba svjedoči najboljem upravitelju kojega je Mezija ikad imala, Silvanu Elijanu (upravljao od 57. do 67. po. Kr.), koji je prekinuo barbarske upade u Meziju prenijevši borbe preko Dunava, izravno s plemenima, u što je uklopio i prostranstva i posjede izravno i uz ušće Dunava.⁸⁴ Tijekom druge faze u Meziji borave i legija VIII. *Augusta* pristigla iz Panonije te legija VII. *Claudia* koja je došla iz Dalmacije. Ipak je teško za pretpostaviti kako su sve četiri legije (IV., V., VII., VIII.) u nekome vremenu sve zajedno boravile na Dunavu jer i kada su se događale ozbiljnije vojne situacije u Meziji bi boravile najviše tri legije.

6.3.2. Mucijanov spas Mezije, promjena carske dinastije u Rimu

Zbog čestih doticaja s barbarima nije smjelo doći do zapostavljanja limesa, a barbari su krajem druge faze ostvarili i jedan uspješan prijelaz preko Dunava, no ipak je rimska organizacija održala mezijski limes. Ohrabreni uspjehom 67./68. barbari sljedeće zime ponovno prelaze Dunav s namjerom pljačkanja rimske Mezije, no ovoga puta, međutim, Rimljani su im se suprotstavili, pored stalne mezijske posade, legijom III. *Gallica* (za koju se pretpostavlja da je došla s Istoka na Dunav 68. godine zajedno s pomoćnim odredima).⁸⁵ Dolaskom treće legije u svrhu obrane od barbarskoga napada završava druga faza boravka rimske vojske u Meziji. Faktor koji je uzrokovao promjenu posada

⁸² Mirković 1968., 24.

⁸³ Mirković 1968., 24.

⁸⁴ Bunson 1994., 373.

⁸⁵ Mirković 1968., 26.

na teritoriju tadašnje Mezije bio je građanski rat iz 69. godine, a onda i mezijska granica privremeno gubi zaštitu zbog sudjelovanja legija u građanskome ratu za čijega trajanja one odlaze u Italiju. Odlazak legijskih postrojbi otvorio je novu mogućnost barbarskim plemenima za prodor na teritorij Mezije, no to je ipak spriječio vojskovođa Mucijan. Srećom rimske vojne jedinice iz istočnih provincija, prilikom prolaska kroz Podunavlje, sačuvala su logore i naselja od uništenja.⁸⁶ Pad mezijskih legijskih logora u ruke barbara i katastrofu na ovom području spriječio je vojskovođa Mucijan, koji je u to vrijeme prolazio preko Mezije s legijom VI. *Ferrata* na putu od Sirije prema Italiji.⁸⁷

6.3.3. Nove promjene legijskih postrojbi

Završetkom građanskoga rata i Vespazijanovim dolaskom na vlast imamo nova preseljenja legijskih postrojbi te se tako natrag vraća samo legija VII. *Claudia* dok III. i V. legiju mijenjaju V. *Aludae* i I. *Italica*. Pripadajućim legijama će se pridružiti i V. *Macedonica* što će uzrokovati trajno povećanje na četiri legije. Formalno, mezijska posada je još 62. po. Kr. brojala četiri legije, ako je točna pretpostavka da je legija V. *Macedonica* i poslije odlaska na istok ostala pod zapovjedništvom mezijskog legata, no Mezija do Vespazijanovog vremena nije imala više od tri legije.⁸⁸

6.4. Diurpanejev pohod, dolazak Domicijana, treća faza

Kroz treću fazu boravka vojske dolazi do ozbiljnoga prodora Dačana na prostor Mezije zbog čega i sam car Domicijan posjećuje Meziju. Silvanovo djelovanje je učinilo puno da odbije probleme na više godina, ali do Domicijanovog vremena Dacija je bila spremna razviti se kao relevantna sila, stoga je njihov vođa Diurpanej predvodio pohod u Meziju, a tada je tijekom borbi ubijen i ondašnji upravitelj Opije Sabin, a provincija, uz iznimku legijskih logora je bila osvojena. No, Domicijan je odmah krenuo u Meziju i kroz niz žestokih borbi uspio izbaciti Dačane.⁸⁹ U vrijeme Domicijanove vladavine 86. godine. završava treća faza boravka rimske vojske u Meziji.

⁸⁶ Korać 2014., 40.

⁸⁷ Mirković 1968., 26. (Tac. Hist. III. 46.)

⁸⁸ Mirković 1968., 27.

⁸⁹ Bunson 1994., 374.

6.5. Četvta faza, podjela i prelazak vojske u Daciju

Početak posljednje faze je obilježen Domicijanovim preustrojem Mezije te ga obilježava izdvajanje Gornje Mezije (iz cjelovitog sastava Mezije) koja kao takva postaje zasebna provincija s organiziranom linijom limesa zbog svojih legijskih postrojbi na Dunavu. Domicijan praćen Kornelijem Fuskom, pretorijanskim prefektom osobno odlazi u Meziju, a u nadolazećim godinama svi potrebni zaključci su doneseni: provincijske vojske na Dunavu su povećane nekoliko puta u odnosu na njihovo prvobitno stanje; većina legija je preseljena na obalu rijeke; zapovjedništvo nad dugačkom dunavskom granicom u Meziji je podijeljeno.⁹⁰ Između Domicijanove i Trajanove vladavine prema potrebi se povećava i broj legija ovisno o vojnim aktivnostima. Od ukupno četiri legije, VII. *Claudia* i IV. *Flavia* su pripadale posadi Gornje Mezije.⁹¹ Za vrijeme posljednje faze nastavlja se boravak četiriju legija na provincijskom prostoru, a u tome periodu se odvijaju i Dački ratovi te nakon ustroja Dacije kao nove provincije više neće samo Dunav biti prirodna granica carstva već će se ukupni teritorij proširiti i na područje današnje Rumunjske.

7. Trajanova ekspanzija i Dački ratovi

7.1. Širenje carstva preko Dunava

Pohodi pokrenuti iz Gornje Mezije omogućili su kontrolu nad područjem gdje će se utemeljiti provincija Dacija. Gornja Mezija je bila snažno uključena u dačke sukobe tijekom kasnog 1. i ranog 2. st. i Trajan i Domicijan su oboje iz nje pokrenuli vojne pohode protiv Dačana.⁹² Opasnost od moćnog susjeda na sjeveru Dačana konačno je uklonjena poslije ratova cara Trajana, vođenih u dunavskoj regiji između 101. i 106. godine.⁹³ Okolnosti dačkih ratova nisu dovele do novog preseljenja legija koje ovoga puta zadržavaju svoje položaje, no završetkom dačkih ratova dunavski položaji u Gornjoj Meziji više nisu smješteni uz sami limes te se kroz Trajanovu vladavinu razvija i osnovna infrastruktura što će kasnije donijeti i ekonomski prosperitet kroz 2. st.

⁹⁰ Mocsy 1974., 82.

⁹¹ Mirković 1968., 27.

⁹² Bunson 1994., 374.

⁹³ Korać 2014., 42.

7.2. Smanjene vojne potrebe zbog novoutemeljene provincije Dacije

Utemeljenje provincije Dacije 106. godine je imalo važnost za budućnost dunavske granice koja se ne smije podcijeniti.⁹⁴ Pretvaranjem Dacije u rimsku provinciju utvrđenja na Dunavu gube svoju primarnu obrambenu funkciju i postaju trgovačka središta duž Dunava.⁹⁵ Kroz nastavak Trajanovog doba rimska uprava na području oko Đerdapske klisure je orijentirana preko Dunava prema Daciji. Trajanova vladavina označava kraj rimske politike usmjerene prema zaštiti rimskih provincija južno od Dunava, a ta se politika usmjerava prema putevima i ljudima koji naseljavaju područja sjeverno od rijeke: od željeznih vrata prema Crnome moru Dunav više nije bio granica carstva.⁹⁶ Završetak Trajanove vladavine događa se 117., a nasljeđuje ga Hadrijan koji zatiče stanje bez potrebe za vojnim djelatnostima u Gornjoj Meziji jer je i sam limes preseljen u Daciju, stoga će se već u godini njegova dolaska na prijestolje reorganizirati i vojna uprava. Samim početkom Hadrijanove vladavine 117. završava zadnja faza boravka vojske u kojoj se događaju promjene boravaka legijskih postrojbi. Nakon te godine u Gornjoj Meziji ostaju legije IV. *Flavia* i VII. *Claudia* sve do kraja antike.

8. Gornja Mezija i limes kroz ostatak antike

8.1. Carski doticaji s Gornjom Mezijom između Hadrijana i kraja krize 3. st.

Kroz 2. st. pojedini položaji koji su prethodno imali isključivo obrambenu svrhu sada stiču status municipija, stoga se za dinastije Antonina odvija i ekonomski te kulturni razvoj u Gornjoj Meziji. Učvrstivši Gornju Meziju kao provinciju koja više nije smještena uz sam limes i razvojem pojedinih naselja u istoj *Viminacium* se unutar iste provincije razvija kao upravno središte i to upravo na jednome od položaja gdje su prvotno bile stacionirane legije koje su bile uključene u sukobe uz sami Dunav. Sam Hadrijan je 117. *Viminaciumu* dodijelio naslov *Viminacium Aelium Hadrianum*. Razvoj Gornje Mezije je nakratko bio zaustavljen epidemijom kuge za vladavine Marka Aurelija. Na carsko prijestolje 192. dolazi Septimije Sever te tako dinastija Severa mijenja dinastiju

⁹⁴ Mocsy 1974., 94.

⁹⁵ Korać 2014., 43.

⁹⁶ Mirković 1996., 27.

Antonina. Septimije Sever je također boravio u Gornjoj Meziji, a tijekom njegove vladavine na prijelazu iz 2. u 3. st. nastavlja se prosperitetno razdoblje u Gornjoj Meziji. Period vladavine careva iz dinastije Severa završava 235. nakon čega slijedi razdoblje vojničkih careva odnosno kriza 3. st. U razdoblju čestih izmjena careva i sama Gornja Mezija će biti jednim dijelom uključena u unutarnja previranja vezana za sam carski status u Rimu. Riječ je također o razdoblju u kojemu su pojedini carevi rođeni ili borave na prostoru Gornje Mezije te zbog pojedinih faktora i sami carevi upravo prostoru Gornje Mezije pridaju određenu važnost. Gordijan III. 239. u *Viminaciumu*, koji je već stekao i status kolonije, osniva carsku kovnicu. Upravo će ostavština rimskoga novca kovanog u narednome razdoblju biti važan izvor za proučavanje carskih prilika kao i za određivanje njihovih vladavina. Hostilijan je 251. također boravio u *Viminaciumu* kada je već postao rimski car, no iste godine umire od kuge. Neposredno nakon njegove smrti je nad njegovim posmrtnim ostacima izgrađen i Hostilijanov mauzolej koji i dan danas svjedoči o njegovoj posthumnoj ostavštini. Mauzolej kvadratne osnove dimenzija 20 x 20 metara je zidan od kamenih blokova i ukrašen stubovima, a u središnjem dijelu mauzoleja nalazi se središnja građevina dimenzija 5 x 5 metara.⁹⁷ Nakon Hostilijanove vladavine kriza 3. st. se nastavlja sve do 284. kada se događa sukob između Dioklecijana i Karina i to na prostoru Gornje Mezije. Dioklecijan se uspeo na prijestolje nakon što je na obalama Morave porazio uzurpatora Karina.⁹⁸

8.2. Promjene uprave u Gornjoj Meziji kroz Dioklecijanov tetrarhijski sustav

Dolaskom Dioklecijana na vlast pojavljuju se promjene u carskome načinu vladanja koje će dovesti i do preustroja carstva. Uvidjevši kako ne može sam vladati carstvom Dioklecijan uvodi tetrarhijski sustav vladanja. Uz novi način upravljanja dolazi i do novoga provincijalnoga ustroja u kojemu su provincije podređene dijecezama, a dijeceze prefekturama. U sklopu nove organizacije mijenjaju se i granice provincija pri čemu se odvija podjela unutar same Gornje Mezije. Preustrojem je prijašnja Gornja Mezija podijeljena između novonazvanih provincija *Moesia Prima* (Prva Mezija) i *Dacia Ripensis* (Priobalna Dacija) koje su ostale uz dunavski dio limesa te *Dardanie* i *Dacie*

⁹⁷ <http://viminacium.org.rs/arheoloski-park/mauzolej-i-grobnice/> (Datum pristupa: 6. 7. 2020.)

⁹⁸ Popović 2018a., 55.

Mediterranee koje nisu bile smještene uz Dunav. Na području Gornje Mezije utemeljene su sljedeće provincije: *Moesia Prima* i *Dardania* su u potpunosti bile unutar Gornje Mezije; *Dacia Ripensis* i *Dacia Mediterranea* su bile proširene prema dijelovima Donje Mezije i Trakije.⁹⁹ Sjeverni dijelovi Prve Mezije i Priobalne Dacije su pratili tok Dunava na graničnim dijelovima. Njihova međusobna granica je išla Porečkom Rijekom pa je tako dionica od *Singidunuma* do *Taliate* zapadno od rijeke pripala *Moesii Primi* dok je dio Đerdapa istočno od *Taliate* i dalje nizvodno prema *Ratiarii* pripao *Dacii Ripensis*. Obje provincije su bile podređene dijecezi Meziji koja je bila pod upravom prefektura Ilirik sa središtem u obližnjem *Sirmiumu* kojom je upravljao Galerije kao jedan od tetrarha. Poslije Dioklecijanove abdikacije 305. godine upravo Galerije postaje novi car koji vlada iz *Felix Romuliane* (današnjeg Gamzigrada) u blizini Dunava, dakle njegov udio vladavine (njegov suvladar je bio Konstancije Klor) se u vrijeme ranog 4. st. odvija izravno iz prijašnje Gornje Mezije u samoj blizini limesa carstva. Završetkom Galerijeve vladavine 311. godine dolazi do novih sukoba za prevlast u carstvu kada na prijestolje, poslije pobjede protiv Maksencija kod Milvijskog mosta 312., dolazi Konstantin koji godinu dana kasnije kao suvladara priznaje Licinija.

8.3. Organizacija u Gornjoj Meziji između Konstantina i Teodozija

Za Konstantinove vladavine do 337. godine ponovno se mijenja i uprava u podunavskome prostoru pa je tako dijeceza Mezija podijeljena na dijecezu Daciju kao sjeverni dio i dijecezu Makedoniju kao južni dio. Tim promjenama se nekadašnja Gornja Mezija našla u novoorganiziranoj dijecezi Daciji dok su imena provincija ostala ista kao i za Dioklecijana. Konstantinova posjeta *Viminaciumu* odvila se 321. godine, a druga, zbog ratnih okolnosti protiv Gota, trinaest godina kasnije 334. godine.¹⁰⁰ Dijeceza Dacija s manjim provincijama pod njenom upravom se održala i za vrijeme Konstantinovoga nasljednika, Konstancija II. koji je vladao do 361. godine. Poslije vladavine Konstancija II., odvijaju se kratka carevanja Julijana i Jovijana, a 364. carem postaje Valentinijan I. koji je kao suvladara uzeo svojega brata Valenta. 375. godine Valentinijana I. poslije njegove smrti nasljeđuju sinovi Valentinijan II. i Gracijan, a poslije Valentove pogibije 378. u sukobu s Gotima Teodozije se pridružuje zajedničkoj vladavini, stoga 379.

⁹⁹ Mocsy 1974., 273.-274.

¹⁰⁰ <http://viminacium.org.rs/viminacium/istorija-grada-i-legijskog-logora/> (Datum pristupa: 5. 7. 2020.)

Valentinijan II., Gracijan i Teodozije postaju suvladari. Naposljetku Teodozije je ostao jedini vladar te je bio i posljednji vladar jedinstvenoga Rimskog carstva jer je neposredno prije smrti 395. podijelio carstvo. Teodozijevom podjelom je nekadašnja Mezija pripala istočnoj polovici carstva.

8.4. Raspad limesa kroz hunski pohod i kasniji pokušaj restitucije

Početak 5. st. sve češće barbarske provale uzrokuju nestabilnost unutar carstva, a time i limes više ne predstavlja obrambeni faktor koji je upravo služio za definiranu granicu carstva. Upadi u carstvo su se odvijali i preko Dunava te je 441. tijekom hnskoga pohoda uništen značajan dio fortifikacijskoga sustava koji je kroz veliki dio carskoga razdoblja činio cjeloviti sustav gornjomezijskoga limesa kao jedne od dionica utvrđenih granica. Padom Zapadnoga carstva 476. značajno se smanjuje teritorijalni opseg Istočnog dijela, a do kraja 5. st. na mezijskome području nije bilo obnove nekadašnje obrambene linije. U 6. st. Istočno carstvo je nastavilo svoje postojanje, a 527. je Justinijan postao novi car. Njegovu vladavinu će obilježiti restitucija odnosno povratak teritorija koji su nekada pripadali Rimskome carstvu. Za vrijeme Justinijanove restitucije i na Dunavu se odvijala obnova nekadašnjih graničnih utvrda, stoga je i na mnogim položajima gornjomezijskoga limesa posljednji sloj datiran u Justinijanovo vrijeme koji svjedoči o nastojanju obnove nekada organizirane obrambene linije. Poslije Justinijana na položajima limesa više neće biti prosperitetnih razdoblja, a do kraja 6. st. to područje će preuzeti Avari, a kasnije će doći i do slavenske seobe. Pored svih spomenutih događaja od hnskoga uništavanja limesa do konačnog raspada limesa, već poslije avarskih pohoda na prostoru prijašnje Gornje Mezijske više neće biti prisutni tragovi rimskog stanovništva kao niti njihovog nadzora nad nekadašnjim graničnim područjem koje je pod Justinijanom, koji je carstvom vladao iz Konstantinopola i na Dunavu uspostavio novu organizaciju granice koju ne možemo u potpunosti poistovjetiti s gornjomezijskim limesom, no potrebno je uvidjeti kako je upravo prijašnje granično područje omogućilo Justinijanu da na istome teritoriju uspostavi novi sustav granice kako bi definirao opseg svoje vlasti.

Slika 4. Prostor Gornje Mezije poslije Dioklecijanove reorganizacije carstva (Fotografirano 8. 9. 2019.)

Slika 5. Položaj nekadašnje Gornje Mezije nakon podjele carstva 395.
(<https://www.vox.com/world/2018/6/19/17469176/roman-empire-maps-history-explained>, Datum pristupa: 7. 5. 2020.)

9. Vojna organizacija limesa u Gornjoj Meziji

Gledane kao cjelina rimske fortifikacije uzduž gornjomezijskoga limesa, razdijeljene uz Dunav od Beograda do Prahova (*Singidunuma do Aquae*) razlikuju se prema izgledu i svrsi:

- 1. *Castra* legije IV. *Flavia* u *Singidunumu* i legije VII. *Claudia* u *Viminaciumu*
- 2. Veće tvrđave za smještaj pomoćnih jedinica-kohorti, među kojima se sljedeće mogu sa sigurnošću utvrditi: Čezava-*Novae*, Donji Milanovac-*Taliata*, Karataš-*Diana*, Kostol-*Pontes*, Brza Palanka-*Egeta*, Prahovo-*Aquae*
- 3. Tvrđave za manje jedinice, dijelove kohorti, *Auxilia* ili *Numeri*: Saldum, Boljetin, Ravna, Golubinje, Hajdučka Vodenica, Tekija, Sip, Rtkovo, Vajuga, Milutinovac, Glamija, Ušće Slatinske Reke, Mihailovac, Bordžej
- 4. Stražarnice ili *signal towers*: Livadice kod Golupca, Zidinac, Gospodin Vir, Pesača, Lepenski Vir
- 5. Logistički centri: Porečka Reka, Konopište i Kurvingrad kod Kostola
- 6. Dijelni zidovi (*Claustra*) na ušćima planinskih potoka u Dunav kod Brnjice, Kožice i Porečke Reke
- 7. Manje tvrđave specifičnoga dizajna, potpuno izgrađene tijekom zadnje faze građevinskih radova uz rimski limes u doba Justinijana.¹⁰¹

Sve su tvrđave bile smještene u prigodnim, strateškim mjestima te su bile povezane kopnenim i morskim putevima. Prikazivale su savršeno, gusto pokrivenu, utvrđenu granicu, s tvrđavama različitih izgleda i svrha, podignutih u području zajedničke vidljivosti.¹⁰² Prethodna podjela donosi cjeloviti pregled razlika između položaja na samome limesu te njihovu podjelu prema svrhama koje su bile namijenjene za svaki položaj zasebno. Također kod onih položaja kod kojih je to moguće definirana je i njihova ubikacija uz suvremeno naselje ako bi slučaj bio takav da se kasnije iz rimskog položaja razvilo naselje na Dunavu, ako ne onda bi ostalo samo antičko ime kao podatak za pregled cjeline limesa. Uz tipologiju i pogodnost naseljavanja ne smije se zanemariti niti prirodna pozadina koja bi pratila pojedino naselje. Koncept utvrđene

¹⁰¹ Petrović et Vasić 1996., 18.

¹⁰² Petrović et Vasić, 1996., 18.

granice, uvjetovan geomorfološkim dodacima zemlje i velike rijeke se vremenom skladno poboljšavao, tako da na prijelazu iz 1. u 2. st. imamo kompletnu infrastrukturu, složenog mehanizma kao što je limes s unutarnjim putem korištenim za vuču brodova uzvodno, kanal za plovidbu, kamenu luku i most preko Dunava.¹⁰³ Opise izgradnje legijskih i pomoćnih logora za carsko razdoblje su od antičkih pisaca ostavili Polibije i Higijan. „Način na koji Rimljani formiraju vojni logor je sljedeći: kad je izabran položaj logora, mjesto koje pruža najbolji pogled i najprikladnije za izdavanje zapovijedi postaje praetorium gdje se postavlja zastava od koje se zatim mjeri kvadratna parcela, odnosno četiri kvadrata površine po jednoga plethrona¹⁰⁴, što ukupno iznosi 40 tisuća kvadratnih stopa.“¹⁰⁵ „Kao što rekoh tertiata, na primjer 2400 stopa¹⁰⁶ dugačka i 1600 stopa široka.“¹⁰⁷ Legijske utvrde i pomoćni logori tijekom prva dva stoljeća, su bili građeni prema planiranim konceptima koje su predložili Polibije (*Povijest*, VI. knjiga) i Higijan (*Liber de munitionibus castrorum*) pravokutna baza s okruglim kutevima ili pravokutnik (četverokut) 3:2 omjera, *tertiata*, sa sitnim devijacijama uzrokovanim lokalnim uvjetima i različitim potrebama vojske.¹⁰⁸ Uz vojni kapacitet odmah je moguće izvesti i dimenzije pojedinog logora te ga površinom smjestiti unutar pojedine kategorije. Na površinu 1 hektara u takvim bi logorima obično stalo 500 vojnika odnosno *cohors quingenaria peditata*. Unutar takvih granica većina utvrda je bila površine 1 do 2,5 hektara dok su utvrđenja *numeri* bila površine od 0,4 do 0,9 hektara zajedno s bedemima.¹⁰⁹

10. Civitasi i legijski logori smješteni na limesu

10.1. Singidunum (Beograd)

10.1.1. Korijen toponima Singidunum

U *Singidunumu* su bili smješteni fortifikacija i legijski logor koji se nalazio na ušću Save u Dunav na mjestu gdje je počinjala provincija Gornja Mezija dok se obližnji *Taurunum* smješten s druge strane Save nalazio u Panoniji. Prije dolaska Rimljana na

¹⁰³ Petrović et Vasić, 1996., 18.

¹⁰⁴ *Plethron* je mjerna jedinica koja iznosi 10 000 kvadratnih stopa

¹⁰⁵ Polibije: VI., 27.

¹⁰⁶ Rimska stopa je iznosila današnjih 29,6 cm

¹⁰⁷ Higijan: 21. odlomak

¹⁰⁸ Petrović et Vasić, 1996., 18.

¹⁰⁹ Petrović et Vasić, 1996., 18.

ušće Save na spomenutom mjestu su boravili Kelti što ukazuje na važnost strateškoga položaja zbog preklapanja Panonskog i Balkanskog prostora te blizine velikih rijeka. Sama etimologija toponima *Singidunum* nije u cjelosti razjašnjena jer postoji nekoliko mogućih objašnjenja za rimsko naselje. Korijeni koje vrijedi uzeti u obzir su *Singid* = brijeg, zatim *Sindoi* pojam koji se odnosi na pleme koje je obitavalo u obližnjem području, a prisutan je i indoeuropski korijen *Singo* što znači bijeli, dakle prema indoeuropskom korijenu bismo bili u mogućnosti objasniti i suvremeno ime Beograda. Uz prvotne predloške potrebno je dodati i galski pojam *dunum* koji je jednak latinskome pojmu *oppidum* te se pojavljuje kroz više galskih toponima, odnosno iz oba pojma se može definirati utvrđeni grad. Iz spajanja jednoga od korijena te galskoga nastavka *dunum* proizlazi i naziv naselja koji je zadržan kroz rimsko doba jer Rimljani po svojem dolasku nisu mijenjali ime postojećega naselja.

10.1.2. *Singidunum između Kelta i Rimljana*

Za najraniju prisutnost Kelta postoji samo podatak kako su se naselili na ušću Save nakon pohoda na Grčku koji je bio nakon 279. pr. Kr., a prvi zapisi o boravku u *Singidunumu* potječu tek iz 2. st. od rimskih pisaca koji nisu niti poznavali galsko naselje. Rana povijest rimskoga *Singidunuma* je nepoznata zbog nedostataka pisanih izvora. Prema pronađenim materijalima rimski *castrum* se ne preklapa s prethodnim keltskim naseljem dok je na Karaburmi drugačiji slučaj jer su pronađene nekropole koje se mogu povezati i uz keltsko i uz rimsko prisustvo. Keltski materijal iz ove nekropole vremenski pripada Latenu III, koji obuhvaća i 1. st. po. Kr.¹¹⁰ Najranije prisustvo Rimljana na užem prostoru *Singidunuma* zabilježeno je na nekropoli u Karaburmi udaljenoj oko tri milje od rimskog naselja.¹¹¹ Položaj keltskoga naselja nije preciziran (pretpostavka je kako se ono nalazilo uz nekropolu) dok se rimsko naselje razvijalo uz sami *castrum* koji je ubiciran na današnjem Kalemegdanu. Ptolomej u svojem djelu *Geografija* (koja je pisana sredinom 2. st.) već spominje *Singidunum* kao vojni logor. „*luxta Danubium autem amnem civitates hae sunt Singidunum*“.¹¹² „*Prema Dunavu među rijekama i gradovima je Singidunum*“.¹¹³ U početku su zbog blizine

¹¹⁰ Mirković 1968., 40.

¹¹¹ Korać 2014., 59.

¹¹² Ptolomej: *Geografija*, III., IX., IX.

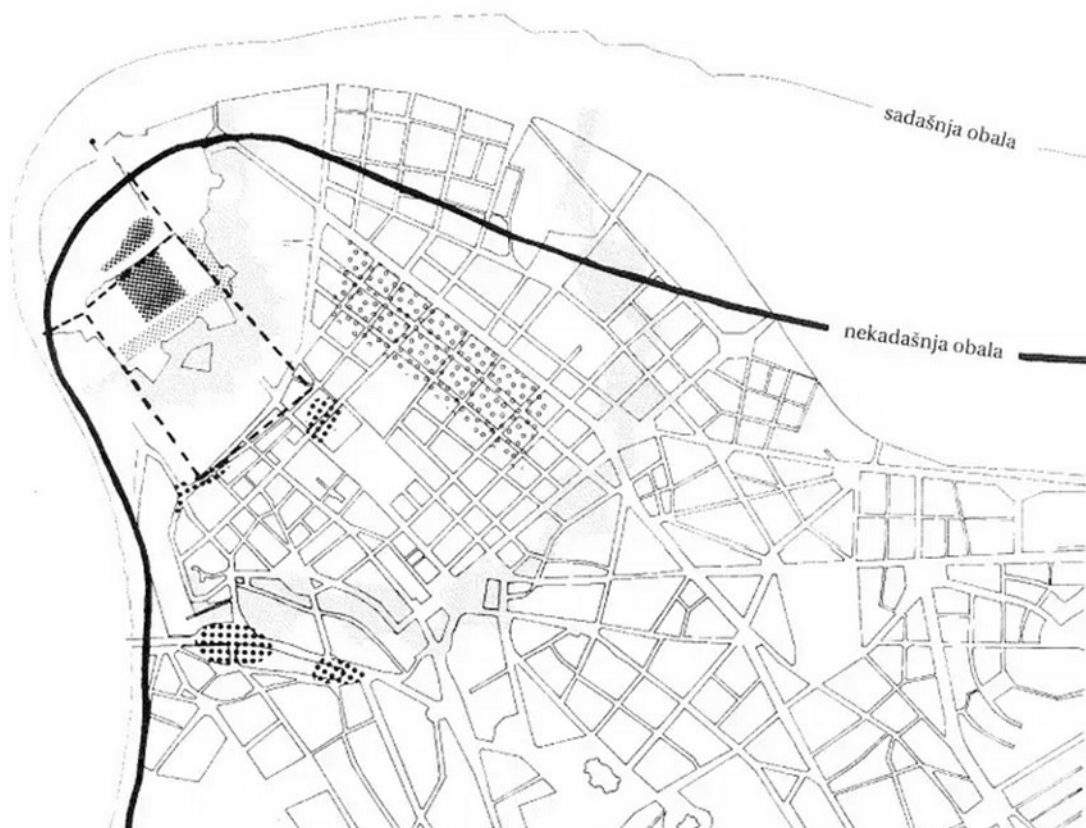
¹¹³ Prev.: A. Potkonjak

Panonije u njemu trebale boraviti prve mezijske legije IV. *Scythica* i V. *Macedonica*, a nakon 86. *Singidunum* je potvrđen kao boravište legije IV. *Flavia* koja te godine dolazi u Podunavlje.

10.1.3. Odnos legijskoga logora i civilnoga naselja

Sama prirodna konfiguracija Kalemegdana je bila pogodna za podizanje legijskoga logora, stoga je njegovo područje kroz povijest bilo više puta pregrađivano te je na taj način teško utvrditi njegov cjeloviti opseg i precizirati sve njegove linije jer je jednostavno *castrum* ostao zakopan ispod kasnijih utvrđenja. Bilo je to utvrđenje trapezaste osnove dugačko 560 m, a širine kraćih strana: sjeverozapadne 330 m, a jugoistočne 380 m, ukupne površine skoro 20 hektara.¹¹⁴ Danas je najbolje sačuvan bedem koji se nalazi na sjeveroistočnoj strani. Uz legijski logor su bili prisutni i djelovi dunavske flote, no nikada *Singidunum* nije bio spomenut kao luka u Gornjoj Meziji. Do osvajanja Dacije grad je bio izložen barbarskim pritiscima zbog položaja na samome limesu. Civilno naselje se razvijalo paralelno uz vojni logor i ono se spominje već na nalazima datiranim u rano 2. st., dakle trebalo je nastati ranije ako je u to doba već steklo status *municipiuma*. Iako je grad bio izgrađen po rimskome obliku do danas nisu otkriveni tragovi foruma, hramova i javnih zgrada. Pronađeni su tek temelji rimskih kuća na padini od Kalemegdana prema Savi i na današnjem Studentskom trgu. Naselje je bilo opskrbljeno vodovodom, a zgrade su imale hipokaust što ukazuje na adekvatnu vodoopskrbu i organiziran sustav grijanja pojedinih kuća. *Canabae* su bile prve nastambe koje su se dodijeljivale islužanim vojnicima i kao takve su se razvile uz sami legijski logor, a njihovoj blizini su kasnije živjeli i rimski građani koji su se naselili u *Singidunumu*.

¹¹⁴ Popović 1997., 5.

Slika 6. Položaj *castruma* u *Singidunumu* uspoređen s današnjim područjem Beograda (Popović 1997., 3.)

10.1.4. Kontinuitet od kasne antike do početka srednjeg vijeka

Zbog prisutnosti suvremenoga grada današnji nalazi nisu dovoljni kako bi se u cjelosti rekonstruirao opseg nekadašnjega rimskog grada. Točna godina kada je grad stekao municipalni status nije poznata, jedino je sigurno da se to dogodilo tijekom Hadrijanove vladavine. Od carskoga doba sačuvani su nalazi koji su suvremeni s vladavinama Trajana, Marka Aurelija i Septimija Severa, a kasnije i nalazi koji se povezuju s Dioklecijanom. Kroz 3. i 4. st. *Singidunum* posjećuju i pojedini carevi, stoga u njemu 202. boravi Septimije Sever. Status kolonije dobiva 239. za vrijeme Gordijana III. Godine 287. gradu je dodijeljen naslov *colonia splendidissima*, a 295. posjećuje ga i Dioklecijan. Sačuvan je i natpis iz 287. koji potvrđuje status kolonije: *s(plendidissimae) col(oniae) Sing(iduni)*.¹¹⁵ U 4. st. događa se posjet cara Konstancija II. 349., a Jovijan (koji je vladao od 363. do 364.) je rođen 331. u *Singidunumu*. Podjelom carstva 395. grad zajedno s cijelom Mezijom završava u Istočnom dijelu carstva. Zbog nestabilnih

¹¹⁵ CIL III 8151.

prilika u carstvu 441. *Singidunum* su osvojili Huni, a obnovu će doživjeti tek 535. pod Justinijanom, a zatim će 584. pasti u avarske ruke, dok će kasnijim dolaskom Slavena biti spomenut toponim Beogradon što može biti dokaz kontinuiteta jednog gradskog područja od rimskog civilnog naselja do suvremenog glavnog grada.

10.2. *Aureus Mons* (Seone)

10.2.1. Povezanost *Aureus Monsa* i cara Proba

Aureus Mons je naselje za koje ne postoje podaci koji su vezani uz rano carsko doba tako da nije spomenut niti u Ptolomejevome opisu. Ranije domorodačko naselje nije postojalo na njegovome području. Prvi izvorni podaci koji se povezuju uz *Aureus Mons* potječu tek iz 3. i 4. st. Eutropijevo dijelo *Breviarii* opisuje uzgajanje vinove loze u okolini *Aureus Monsa* u doba vladavine cara Proba (276.-282.), a prema istome izvoru je i sam Prob njegovao vinograde u Gornjoj Meziji. „*Opere militari Almam montem apud Sirmium et Aureum apud Moesiam superiorem vincis conseruit et provincialibus colendos dedit*“.¹¹⁶ „Vojne djelatnosti Fruške gore kod Sirmija i Aureuma kod Gornje Mezijske, povezuju sadnice i provincijama daju poštovanje“.¹¹⁷ Eutropije također opisuje i *Aureus Mons* kao *civitas* koji je udaljen 26 milja¹¹⁸ od *Singidunuma*, a taj podatak o udaljenosti dvaju gradova je istovjetan i u *Tabuli Peutingeriani*. *Itinerarum Antonini* spominje udaljenost od 24 milje za iste toponime. „*Aureum Montem M. P. XXIII*“.¹¹⁹

10.2.3. Suvremena istraživanja i današnja ubikacija antičkog položaja

Današnja ubikacija smješta *Aureus Mons* uz Seone 37 km istočno od Beograda, odnosno nešto više od 24 milje. Arheološki tragovi ukazuju na njegov smještaj uz Dunav. Felix Kanitz je u 19. st. pronašao temelje kastela koji, iako je nastao u 1. st., nije pripadao većim utvrdama te također nema pouzdanih podataka da su u njemu boravile pojedine posade tijekom prva tri stoljeća carstva. Za vrijeme Kanitzovih istraživanja i njegovog boravka na lokalitetu pronađene su i substrukcije kuća, pod od opeka i mozaik. 1901. je u obližnjem selu Brestovik pronađena kasnorimska grobnica, a kasnije su nađene još dvije grobnice između sela Brestovik i Orešac što dokazuje postojanje

¹¹⁶ Eutropije IX., 17.

¹¹⁷ Prev.: A. Potkonjak

¹¹⁸ Rimska milja, koju ću dalje spominjati za udaljenosti iznosi 1 480 metara, stoga je najčešće množenje s 1,5 za dobivanje suvremenih udaljenosti u kilometrima

¹¹⁹ *Itin. Antonini Augusti*, 132.

nekropole neposredno uz civilno naselje. Kasnija su sondažna istraživanja provedena 1963. potvrdila njegove podatke vezane uz položaj naselja. Arheološka istraživanja objavljena 1963. su odredila ostatke rimske utvrde, dimenzije 150 x 130 koraka¹²⁰, na lijevoj obali potoka Seone, prije njegovoga ušća u Dunav.¹²¹ Na samome lokalitetu nisu prisutni epigrafski materijali pa *Itin. Hieros.* ostaje jedini pouzdani izvor koji *Aureus Monsu* priznaje status grada jer nije sigurno je li on prethodno bio *municipium* ili *colonia* ili je odmah u 3. st. bio uvršten u kategoriju *civitates*. Prije nego li je stekao status grada po položaju je mogao pripadati 14 milja udaljenome *Margumu*. Kasnije su njegovi stanovnici bili uključeni u pomoćni odred *Auxilium Aureomontanorum* koji je prema opisima iz *Notitie Dignitatum* bio smješten u obližnjem *Tricorniumu*.

10.3. Margum (Dubravica)

10.3.1. Opis Marguma u itinerarima i od strane bizantskih pisaca

Margum se nalazio na desnoj obali Morave blizu njezinoga ušća u Dunav kod današnjega sela Dubravica. Itinerari (*Itin. Anton.* i *Itin. Hieros.*) ga smještaju na udaljenost 14 milja nizvodno od *Aureus Monsa* i 10 milja uzvodno od *Viminaciuma*. „*Ab Aureo Monte Vinceia M. P. VI et Margo M. P. VIII inde Euminacio M. P. X.*“¹²² Bio je izostavljen iz Ptolomejevog popisa gornjomezijskih naselja u kojemu je između *Singidunuma* i *Viminaciuma* zabilježen jedino *Tricornium* iako je nepotpun dio teksta koji se odnosi na ušće Morave. Prema *Itin. Hieros. civitas Margum* je smješten 25 milja od *Tricorniuma*. Od kasnijih bizantskih pisaca *Margum* spominju Prisk i Jordanis. „Ἡ δὲ πόλις ἰστῶν ἐν Ἰλλυρίᾳ Μουσῶν πρὸς τῷ Ἰστρῷ κειμένη.“¹²³ „A grad u ilirskoj Meziji pokraj Dunava se smjestio“.¹²⁴ „*Ad civitatem cognomine Margo planum quae inter Danubium Margumque fluminibus adiacebat*“.¹²⁵ „Kod grada zvanoga Margo ležala je ravnica koja je bila između rijeka Dunava i Morave“.¹²⁶ Grčki naziv Μόσχιος se poistovjećuje s

¹²⁰ Rimski korak je mjerna jedinica koja iznosi 1,48 metara

¹²¹ <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6475/> (datum pristupa 15. 7. 2020.)

¹²² *Itin. Antonini Augusti*, 132., (Prevedeno je spomenuta *Vinceia* 6 milja nizvodno potom *Margum* Još 8 milja nizvodno)

¹²³ Prisc. fr. 1 (FHG IV ed. Müller p. 72.)

¹²⁴ Prev.: A. Potkonjak

¹²⁵ Iord. Get. LVIII 300.

¹²⁶ Prev.: A. Potkonjak

današnjom Moravom. Prisk je spomenuo *Margum* kao grad u „ilirskoj Meziji“, a Jordanis navodi *civitas* između Morave i Dunava.

10.3.2. Razvoj *Marguma* do municipalnoga statusa

Predrimsko naselje je najvjerojatnije postojalo na položaju gdje se grad kasnije razvio, a najraniji pronađeni slojevi koji su datirani u 4. st. pr. Kr. bi trebali predstavljati dodire između Skordiska i Tribala. Dolina Morave je predstavljala prirodni prolaz prema jugu te je kao takva predstavljala značajnu stratešku točku. Na prijelazu iz 1. u 2. st. u *Margumu* se jedno vrijeme nalazila IV. legija *Flavia*. Poslije osvajanja Dacije borave jedino pomoćni odredi. U *Noticiji dignitatum* su opisane postrojbe domaće policije *Auxilium Margense*. U istome izvoru se spominje utvrda s druge strane Dunava (*contra Margum*) nazvana *castra Augustoflaviensia*, dok je kod Priska na istome položaju spomenuta *Constantia*.¹²⁷ Važnu ulogu je imao i dio dunavske flote *Classis Stradensis et Germensis*. U samome *Margumu* najranije su se naseljavali trgovci vojni veterani u kanabama. Kao *municipium* je potvrđen na trima natpisima: CIL III 8141, CIL III 8253 i CIL III 8113. Municipalni status *Margumu* je mogao biti dodijeljen već za Marka Aurelija dok u izvorima nije bio posvjedočen kao kolonija, a za Filipa Arapina se još navodi kao municipij. Kod *Marguma* je bio smješten i carinski prijelaz preko Morave. Sukob Karina i Dioklecijana iz 284. prema pojedinim opisima smješta se kod *Marguma* (primjerice Eutropijev odlomak IX. 20: *Postea Carinum ... apud Margum ingenti proelio vicit*).¹²⁸ U *Margumu* je pronađena i bista Karinova oca Kara.

10.3.3. *Margum* kroz kasnu antiku i suvremena ubikacija

Od 4. do 6. st. imao je važan položaj u svrhu obrane granica carstva. Hunski pohod donosi sastanak s Istočnim dvorom 434., a 441. grad je osvojen od Huna. 505. se odvio sukob između Sabinijana (*magister militum per Illyricum*) i Munda koji je bio gotski saveznik. Marcelin Komes za taj događaj spominje sukob u mjestu *Horreum Margi*, dok je prema Jordanisu to *civitas Margum*. „*Comissoque ad Horreo Margo proelio multis suorum militibus in hoc conflictu perditis et in Margo flumine enecatis, amissis praetera plaustris in castellum quod Nato dicitur cum paucis fugit*“.¹²⁹ „I počinjen

¹²⁷ Prisc. fr. 1 (FHG IV ed. Müller p. 72.)

¹²⁸ Prev.: Poslije Karina ... kod *Marguma* u velikoj borbi

¹²⁹ Marcell. Com. Chron. (ed. Mommsen, MGH AA IX, Chron. min I), 96.

kod Marguma angažman, sukob u kojemu je izgubio mnoge svoje vojnike ubijene u rijeci Moravi, dalje gubivši u kastelu, potom je rekavši s nekolicinom pobjegao“.¹³⁰ Dalja sudbina je nepoznata, a za kasnije događaje nisu poznati niti izvori. Pri suvremenim istraživanjima se ne smije zanemariti niti kako je Morava kroz povijest prirodno mijenjala svoj tok što bi također moglo utjecati na nedostatak rimskoga materijala. Pronađen je poligonalni ranobizantski *castrum* kod obližnjeg Kuliča, (što nije opisano niti kod Prokopija jer nije imao izvore za područje *Marguma*) koji je možda pregradio rimski vojni logor koji nije pronađen, a Kanitz je tijekom svojega obilaska pravokutni prostor iz Orašja dimenzija 864 x 720 m poistovjetio s ostavštinom *Marguma*.

10.4. *Viminacium* (Kostolac)

10.4.1. Geografski položaj *Viminaciuma*

Viminacium se nalazio u blizini ušća Mlave u Dunav uz današnje selo Kostolac. Imao je povoljan prometni položaj jer se nalazio na raskrižju važnih pravaca: prema unutrašnjosti Gornje Mezije i dalje prema Makedoniji i Grčkoj, zatim dalje uz Dunav prema Crnome moru, a preko obližnje *Lederate* je bio povezan i s lijevom obalom Dunava. Takav smještaj je omogućio da se *Viminacium* razvije kao glavni grad Gornje Mezije. Prvi spomen *Viminaciuma* bilježi Ptolomejeva „Geografija“ u kojoj je spomenut pod nazivom *Viminatium legio*.¹³¹ Prije samoga dolaska Rimljana na njegovome području su boravili Skordisci. U 1. st. po. Kr. u *Viminacium* iz Dalmacije dolazi VII. legija *Claudia pia fidelis* koja se kroz ostatak antičke epohe tu zadržala u legijskom logoru, a i sam Domicijan je uočio važnost položaja, a tijekom njegove podjele dviju Mezija upravo je *Viminacium* postao glavnim gradom Gornje Mezije. VII. legiji su se ubrzo pridružile i druge legije: V. *Alauda*, VIII. *Augusta* i V. *Macedonica*. Nagli porast u građevinskim radovima kao i povećanje mezijskih legija na četiri dio je priprema za rat s Dačanima.¹³² Uz legijsku posadu u gradu je boravila i riječna flota *Classis Flavia Histrica*. Pod Trajanovom vladavinom *Viminacium* će postati važna vojna baza zbog Dačkih ratova. U samome početku Hadrijanove vladavine grad je stekao status municipija, a njegovo puno ime je glasilo *Municipium Aelium Viminacium* od čega se

¹³⁰ Prev.: A. Potkonjak

¹³¹ Iz Ptolomejeve Geografije: III., IX., IX.

¹³² Spasić-Đurić 2002., 22.

prefiks *Aelius* odnosio na cara Hadrijana. Gradu je dodijeljen širi municipalni teritorij čiji je raspon bio od *Marguma* na zapadu do *Pincuma* na istoku dok je jedino južnu granicu teže odrediti.¹³³

10.4.2. *Viminacium* kroz razdoblje vojničkih careva

Stagnacija u razvoju se dogodila za vrijeme Marka Aurelija kada je carstvo bilo pogođeno kugom, no dolaskom na vlast Septimija Severa odvija se vrhunac razvoja, a i sam car je dva puta (196. i 202.) posjetio *Viminacium*. U razdoblju vojničkih careva Gordijan III. je 239. *Viminaciumu* dodijelio status kolonije, a iste godine se otvorila i carska kovnica što je dodatno istaknulo važnost grada. U vrijeme Gordijana III. *Viminacium* je postao kolonija i stekao je pravo kovanja novca.¹³⁴ Na reversu novca su prikazivani lav i bik kao simboli IV. i VII. legije. Gordijan III. je ubijen 244., a njega je naslijedio Filip Arapin koji također boravi u *Viminaciumu* tijekom svoje vladavine, no njegova vladavina završava 249. kada je i on ubijen. Te godine je u Gornjoj Meziji vojska izabrala Decija kao novoga cara kojega je dvije godine kasnije naslijedio njegov sin Hostilijan čija je vladavina ograničena samo na 251., no danas je u samome *Viminaciumu* kao svjedok vremena sačuvan Hostilijanov mauzolej. Hostilijan, poslije očeve i bratove pogibije dolazi početkom 251. u *Viminacium* i raspoređuje rimske jedinice na širem području od srednjeg prema donjem toku Dunava, no u studenome iste godine on umire od kuge.¹³⁵ Uzevši u obzir kako je riječ o razdoblju vojničkih careva ne mogu se svi navedeni carevi smatrati jedinim vladarima cijeloga carstva, no ne smije se zanemariti njihova povezanost uz *Viminacium* i okolicu. 251. je u *Viminaciumu* na svojemu putu prema Rimu boravio i Trebonijan Gal koji je paralelno s Hostilijanom naslijedio Decija. Carska kovnica se zatvorila 256. te je time završeno najprosperitetnije razdoblje provincijskoga središta čija je numizmatička ostavština između Gordijana III. i paralelne vladavine Valerijana i Galijena važan izvor za proučavanje prilika koje su u tome razdoblju utjecale i na carsko prijestolje te kao takve bile povezane i sa samim

¹³³ Spasić-Đurić 2002., 23.

¹³⁴ <http://viminacium.org.rs/viminacium/istorija-grada-i-legijskog-logora/> (Datum pristupa: 4. 7. 2020.)

¹³⁵ <http://viminacium.org.rs/viminacium/istorija-grada-i-legijskog-logora/> (Datum pristupa: 4. 7. 2020.)

Rimom. Zatvaranje viminacijske kovnice se odvijalo u vremenu Galijenove vladavine koji je ukinuo gotovo sve lokalne kovnice novca u carstvu.¹³⁶

Slika 7. Hostilijanov mauzolej u *Viminaciumu* (Fotografirano 10. 9. 2019.)

10.4.3. *Viminacium* u kasnoj antici, otkrivanje položaja i prva istraživanja

Tijekom tetrarhijske organizacije u *Viminaciumu* je 293. boravio Dioklecijan na putu iz Nikomedije u Rim. Za vrijeme njegove vladavine i reorganizacije carstva *Viminacium* je središte novoustrojene Prve Mezije, provincije koja je obuhvaćala manji opseg u odnosu na Gornju Meziju. Kasnije je između 317. i 321. u više navrata u njegovoj okolini boravio Konstantin, a ponovno se vratio 334. zbog sukoba s Gotima. 338. se u *Viminaciumu* (u 4. st. je bio važno episkopsko središte) odvio susret cara Konstancija II. i episkopa Atanasija. Za vrijeme jedinstvenoga carstva još ga posjećuju carevi Julijan 359. i 389. Gracijan. Hunski pohod je odogovoran za razaranje 441. nakon čega *Viminacium* nikada više ne vraća prethodnu važnost, nego je tek obnovljen kao manje uporište u vrijeme Justinijanove vladavine, a 584. su ga zauzeli Avari. U tom vremenu prisutna su dva statusa toponima koje je opisao Teofilakt Simokata. Teofilakt Simokata pružio nam je te informacije koristeći dvije različite riječi kako bi definirao

¹³⁶ <http://viminacium.org.rs/viminacium/umetnost/> (Datum pristupa: 5. 7. 2020.)

mjesto/naselje Βιμινάκιον¹³⁷: grad i otok na Dunavu.¹³⁸ Termin „otok na Dunavu“¹³⁹ je spomenut zbog različitog položaja ušća Mlave u Dunav u antičko doba u odnosu na današnje vrijeme, a moguće je kako su se rekonstruirani dijelovi grada nalazili na jednoj od ada u 6. st. Kasniji slavenski naziv Kostolac se povezuje s rimskim pojmom *castrum* što bi predstavljalo razvoj Kostolca na obližnjem području nekadašnjega legijskoga logora. Nad *Viminaciumom* se nije razvilo izravno suvremeno naselje što je značilo određenu prednost pri kasnijim istraživanjima. Tako je već 1726. grof Marsigli u svojem djelu „*Danubius Pannonico-Mysicus*“ evidentirao ruševine *Viminaciuma* gdje spominje temelje grada i legijskog logora. Arhitekt Mihajlo Valtrović je 1882. proveo prvo arheološko istraživanje dok je 20 godina kasnije Miloje Vasić bio prvi arheolog koji je na istome mjestu proveo svoje istraživanje. Prva arheološka istraživanja izvršili su jedni od utemeljitelja arheološke znanosti u Srbiji Mihajlo Valtrović i profesor visoke škole Miloje Vasić krajem 19. i početkom 20. st.¹⁴⁰ Kroz zaštitna iskopavanja u razdoblju od 1976. do 1997. istraživana je nekropola te je kroz to razdoblje povećan ukupni opus nalaza. Ljubica Zotović od 1976. do 1997. samostalno predvodi zaštitna arheološka istraživanja započeta između 1972. i 1975. s Vladislavom Popovićem i Vladimirom Kondićem.¹⁴¹

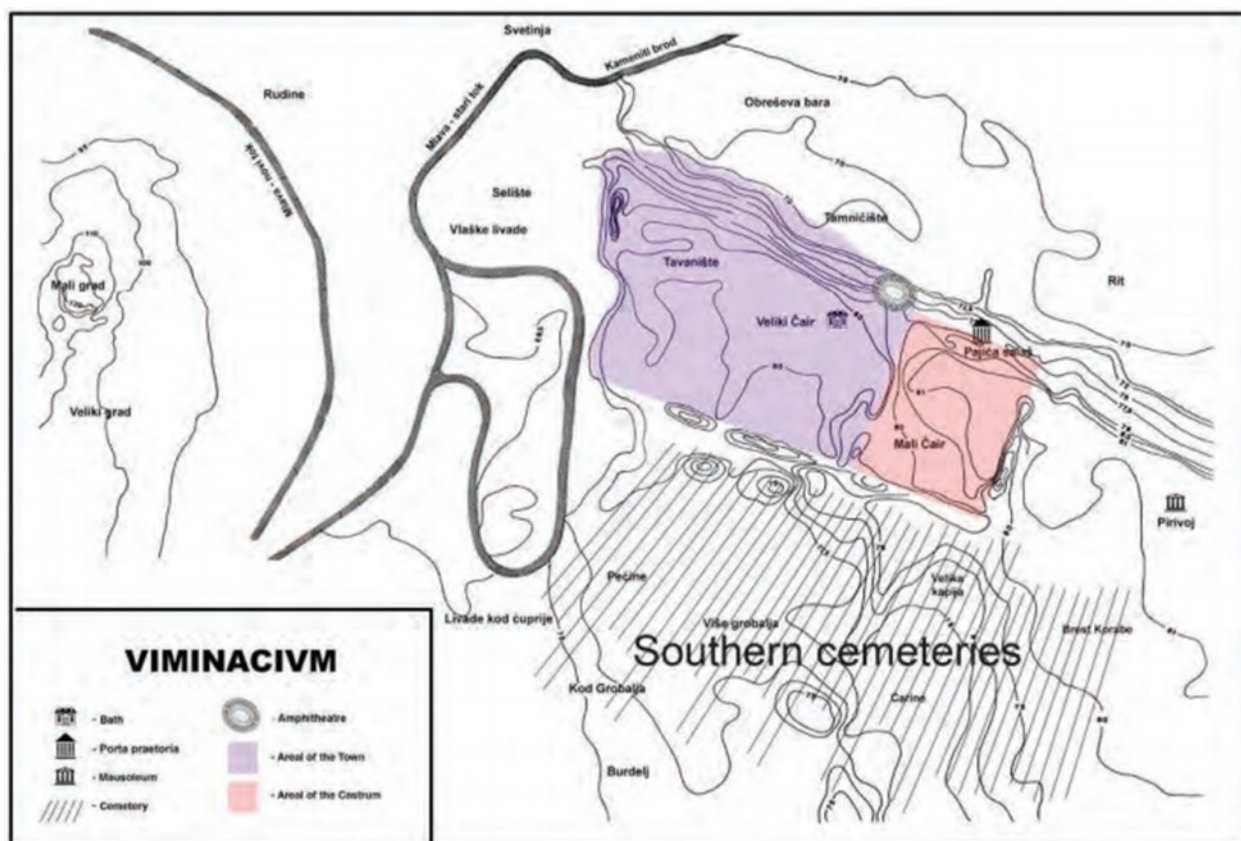
¹³⁷ Theophylact Simocatta: *Historiae* I., 4 (το Βιμινάκιον)

¹³⁸ Gargano 2018., 93.

¹³⁹ Theophylact Simocatta: *Historiae* VIII., 2 (*Insula in Istro flumine*)

¹⁴⁰ <http://viminacium.org.rs/viminacium/istorijat-istrazivanja/> (Datum pristupa: 4. 7. 2020.)

¹⁴¹ <http://viminacium.org.rs/viminacium/istorijat-istrazivanja/> (Datum pristupa: 4. 7. 2020.)

Slika 8. *Viminacium*, odnos *castruma*, civilnog naselja i nekropole (Korać, Golubović, Mrđić 2018., 49.)

10.4.4. Današnji položaj *Viminaciuma* i njegovo očuvano nasljeđe

Prema suvremenim geofizičkim metodama izmjerene su dimenzije prvotnoga logora koje su iznosile 774 x 443 m, a kasnije je kroz ostatak antike logor bio dimenzija 443 x 387 m. Kao dio svakodnevnoga života rekonstruirani su terme i amfiteatar koji su do 4. stoljeća služili svojoj svrsi, a grad je također bio opskrbljen i vodovodom. Glavni dio nekropole se odnosio na Hostilijanov mauzolej dimenzija 20 x 20 m sa središnjim dijelom koji zauzima prostor od 5 x 5 m. Ukupno je tijekom istraživanja nekropole otkriveno više od 14 tisuća grobova koji su sadržavali preko 40 tisuća predmeta. Tijekom iskopavanja 2002., 2003. i od 2016. do 2018., otkriveni su ostaci sjevernih vrata (*porta praetoria*) i zapadnih vrata (*porta principalis sinistra*), bedemi, ugaoni i intervalni tornjevi kao i jarak V oblika.¹⁴² Danas se na samome lokalitetu razvio istraživački centar *Domus Scientarium Viminacium* te je on kao takav nadležan za suvremena istraživanja grada koji je nekada bio središte provincije. Uz istraživački

¹⁴² Nikolić, Bogdanović, Stojić, Jevtović 2018., 28.

centar na istome lokalitetu je otvoren i arheološki park. *Viminacium* arheološki park je otvoren 2006. godine, a od tada ga je posjetilo više od milijun ljudi različitih nacionalnosti i različite dobi.¹⁴³ Također se unutar istoga istraživanja razvio i projekt *Itinerarium Romanum Serbiae* za cjelovitu rimsku ostavštinu u Srbiji koji između ostaloga obuhvaća i liniju gornjomezijskoga limesa te skup rimskih naselja u tome rasponu zajedno s njihovom međusobnom infrastrukturom.

Slika 9. Izgled današnjega arheološkoga parka u *Viminaciumu* izgrađenog prema obliku Rimskog vojnog logora (Fotografirano 10. 9. 2019.)

10.5. *Aquae* (Prahovo)

10.5.1. Opisi antičkoga položaja i njegova suvremena ubikacija

Aquae et regio Aquensis je toponim koji se kroz carsko razdoblje javlja u dvama oblicima, no češće će biti spominjan nominativ množine *Aquae*, a *regio Aquensis* će predstavljati šire područje i ubikacijske dvojbe samoga lokaliteta. Kroz izvore od 2. do 4. st. su posvjedočene samo kao stanica između *Egete* i *Dorticonae*, a nedostaju u Ptolomejevome popisu kao i u *Noticiji dignitatum*. Kao *civitas* su spomenute tek u 6. st.,

¹⁴³ Golubović 2018., 146.

a tada su i episkopalno središte. U ranocarsko doba su postojale, ali šire se tek u kasnijem razdoblju. *Tabula Peutingeriana* locira *Aquae* na 18 milja nizvodno od *Egete* (naveden je toponim *Ad Aquas*)¹⁴⁴, a u *Itineraru Antonini* su ta dva položaja udaljena 16 milja (*Aquis M. P. XVI*).¹⁴⁵ Od kasnijih izvora opisane su u Justinijanovoj XI. noveli gdje je opisano kako su obuhvaćale više kastela i crkvenih posjeda i kako su u tome vremenu imale i svoju jurisdikciju. Granice tih posjeda je teško odrediti jer nije moguće ubicirati sve položaje, no glavna je pretpostavka kako su to bili uglavnom kasteli u dolini Timoka. Prokopijev *De aedificis* se nadovezuje uz Justinijanove opise. „*Grad imenom Aquae (grč. Ακὺξς) koji je djelomično propao je Justinijan doveo u red*“.¹⁴⁶ Od starijih izvora se samo *Tabula Peutingeriana* podudara s pojedinim Prokopijevim podacima. Danas su *Aquae* ubicirane kod Prahova u blizini Dunava. Za Kanitzova boravka u Podunavlju on je kod Vidrovca smjestio *Aquae*, a u blizini je otkrio i rimski zid dok je teren kojem bi pripadale opisao kao pjeskovit bez vode. Iako u samome Prahovu nije pronađena dionica rimske ceste, postojao je natpis posvećen Trajanu koji je kasnije izgubljen, no na samome natpisu se spominje kako je put prolazio kroz današnje Prahovo. Danas kod Prahova postoje tri izvora vode, kontradiktorna Kanitzovu opisu koja se mogu dovesti u vezu s antičkim toponimom. Izgrađeni kastel je bio jedan u nizu od onih koji su osiguravali put prema *Naissusu*. Ovdje je bio kraj ceste, koja je vodila od *Naissusa* kroz dolinu Timoka prema Dunavu.¹⁴⁷ Bedemi koji su bili otkriveni nisu pripadali rimskome logoru, nego kasnijoj bizantskoj tvrđavi. Za prisustvo vojnih jedinica važan je nalaz natpisa na kojemu je spomenut pripadnik *Cohors I. Cantabrorum*, a za vrijeme uprave nad Dacijom *Aquae* su mogle biti i bez vojnih postrojbi jer nisu bile smještene izravno na limesu te im nije prijetila opasnost barbarskih provala. Nisu dostupne informacije o vojnim jedinicama ili logoru nakon dačkih ratova, odnosno moguće je kako ih u 2. i 3. st. nije niti bilo.¹⁴⁸

¹⁴⁴ *Tabula Peutingeriana* VII., (Egeta-VIII-Clevora-VIII-Ad Aquas, zbroj daje 18 milja)

¹⁴⁵ *Itin. Antonini*, 218.

¹⁴⁶ Prokopije: *De aedificis*, IV., VI. 18.-26.

¹⁴⁷ Mirković 2007., 70.

¹⁴⁸ Petrović 2018., 389.

10.5.2. Antički predmeti povezani uz *Aquae* i *Timacum Minus*

Uz kontinuitet naseljenosti povezuju se nekropola koja se nalazila uz sami grad, a također je pronađena i keramika raznoga porijekla. Među predmetima su prisutni i natpisi s raznim imenima, a otkriven je i natpis posvećen Dolihenu. Danas su istraživanja u Prahovu otežana zbog prisustva suvremenoga naselja. Unutar suvremenoga Prahova, mnoge rimske građevine su otkrivene, većinom slučajno jer se suvremeni grad razvio nad antičkim lokalitetom, a nije bilo provedeno opsežno arheološko istraživanje.¹⁴⁹ Ne poistovjećuju se samo predmeti nađeni u Prahovu za *Aquae*, već su oni prisutni i u obližnjoj Ravni (*Timacum Minus*). Za taj kontekst su u Ravni pronađeni i natpisi vezani za pomoćne postrojbe na prijelazu iz 2. u 3. st., a na tim natpisima se spominju i pripadnici legija: VII. *Claudia*, X. *Fretensis* i XIII. *Gemina*. Osim pripadnika stalno stacioniranih pomoćnih odreda, na natpisima iz Ravne se javljaju i vojnici legija: VII. *Claudia*, XIII. *Gemina* i X. *Fretensis*, kao i pripadnici pretorijanskih kohorti i odreda *equitum promotorum*.¹⁵⁰ Kod vojnog logora je bilo i naselje slično kanabama. Timočka krajina je razlikovala 3 zone utvrda što može i danas dovesti do dvojbe vezane za antičko područje *Aquae et regio Aquensis*. Takav raspored bi podijelio zone na prvu uz sami Timok, drugu zonu koja bi obuhvaćala liniju zapadno od Timoka i treću zonu na Crnom Timoku.

10.6. *Bononia* (Vidin)

U današnjoj Bugarskoj se nalazila *Bononia* koja se kroz carsko razdoblje ne nalazi samo pod tim imenom. Prema *Tabuli Peutingeriani* 16 milja zapadno od *Ratiarie* je zabilježena stanica *Ad malum*. *Itinerarum Antonini* je na istoj udaljenosti zabilježio stanicu *Bononia*. „*Bononiam* M. P. XVI“.¹⁵¹ Toponim autohtonog keltskog stanovništva *malum* se izjednačuje s rimskom *Bononiam*, no zbog elementa u svojem imenu *mal* (lat.= zlo) ime mjesta je promijenjeno u *Bononia*. *Bononia* je vjerojatno utemeljena kao kastel i putna stanica na putu uz Dunav, a u njoj je vjerojatno bio stacioniran i pomoćni odred koji je branio taj dio limesa.¹⁵² Naselje je ubicirano kod suvremenog Vidina.

¹⁴⁹ Petrović 2018., 390.

¹⁵⁰ Mirković 1968., 92.

¹⁵¹ *Itin. Antonini*, 219.

¹⁵² Ivanov 2003., 21.

Hijeroklo ju je opisao kao grad u Daciji *Ripensis* „Βονοπρία“¹⁵³, a Teofilakt Simokata je zabilježio *Bononiū* kao polis. „Πόλεις πολλάς καὶ Βονώνειαν“. „*Mnogi gradovi, među kojima i Bononia*“.¹⁵⁴ Tim terminom Bononiji nije potvrđen gradski status, ali je sigurno kako je bila među značajnijim naseljima uz Dunav i kako je održala kontinuitet kroz ranobizantsko doba jer je bila obnovljena nakon hunskih pohoda. 586. je pala pod avarsku vlast nakon čega je napuštena. U Vidinu su otkrivene opeke s pečatom *Bononia*, a prema sadašnjim iskopavanjima ne može se u potpunosti rekonstruirati izgled grada. Ograničena arheološka iskopavanja u današnjem Vidinu dozvoljavaju jedino generalnu ideju o fortifikacijskom sustavu i rasporedu grada, a skoro ništa nije poznato o ranome kastelu (iz 2. i 3. st.) dok je utvrđeni sustav grada pripisan 4. st., kad je naselje već imalo utvrđeno područje od 20 hektara.¹⁵⁵

10.7. *Ratiaria* (Arčar)

10.7.1. Opisi toponima, epiteti i civilni razvoj

Ratiaria je bila jedino gradsko naselje gornjomezijskoga limesa koje se nije razvilo iz većega vojnog logora. Na cijelome gornjomezijskome limesu je bila jedina deduktivna kolonija. Bila je smještena na području Meza kod današnjeg Arčara u Bugarskoj. Domicijanova podjela je smjestila *Ratiariu* u blizinu prijelaza iz Gornje u Donju Meziju, odnosno bila je najistočniji grad uz Dunav u Gornjoj Meziji. Mezi su u blizini kasnije podignutog naselja imali glavnu utvrdu koja se poistovjećuje s tvrđavom gdje su se Bastarni sklonili pred Krasom 29. pr. Kr., što je opisao i Dion Kasije (LI., 23.). Kod same etimologije korijen toponima je vezan za naziv *ratiarius* = splavar ili *ratiaria* = splav, a nije nosila staro ime jer nije bilo prethodnog naselja na području gdje se razvila. U svojem početku razvoja nije imala istaknuti položaj prema Dačanima niti vojni značaj. Status kolonije je stekla za vrijeme Trajanove vladavine što je uklopljeno u atribut *Ulpia* i *Traiana* pod kojima se spominje. Pridodavanjem carskih atributa puno ime grada je glasilo *Colonia Ulpia Traiana Ratiaria*. Prema Ptolomejevome opisu: „*Rhaetiariae Mysoru aliae autem civitates a Danubio differentae he sunt*“¹⁵⁶, *Mezijska*

¹⁵³ Hijeroklo: *Synecdemos*, 655. (Prev.: Bonopia)

¹⁵⁴ Theophylact Simocatta: *Historiae* I., 8 (Prev.: A. Potkonjak)

¹⁵⁵ Ivanov 2003., 22.

¹⁵⁶ Ptolomej: *Geografija* III., IX., IX.

Ratiaria se međutim razlikuje od drugih gradova na Dunavu¹⁵⁷, bila je jedina gornjomezijska kolonija na Dunavu. Za razdoblje nakon Trajana pronađeni su natpisi posvećivani gradskim upravicima, dekurionima ili magistratima. Uz njih se pojavljuju i augustali što bi *Ratiarii* dalo funkciju centra carskog kulta. Širi gradski teritorij je bio romaniziran i povezan s centrom, a ukupni gradski prostor je bio znatno veći u odnosu na gradove smještene na zapadnom dijelu gornjomezijskog limesa. Tijekom 2. i 3. st., *Ratiaria* je bila prosperitetan grad s visoko romaniziranim stanovništvom i autonomnom samoupravom uređenom prema italskome modelu.¹⁵⁸ Vojni element je ipak imao udjela pri formiranju stanovništva jer su u *Ratiariu* dolazili vojni veterani. Vojno prisustvo je potaknulo doseljavanje vojnih veterana kao i priljev civila.¹⁵⁹

10.7.2. *Ratiaria* u kasnoj antici i suvremena istraživanja u Arčaru

Malo je poznato o značaju *Ratiarie* kroz razdoblje vojničkih careva. 294. je posjećuju Dioklecijan i Maksimijan na putu iz Nikomedije prema Rimu. Odvijalo se i regrutiranje za pomoćne odrede, a krajem 3. st. *Ratiaria* dobiva i legijsku posadu. Tada se doselila legija XIII. *Gemina* koja se prije nalazila sjeverno od Dunava. U 4. st. postaje mjestom boravka za dio Dunavske flote. Važnu ulogu u reorganiziranoj rimskoj Dunavskoj floti je imao dio stacioniran u *Ratiarii*, *classis Ratiarensis*, kojim je zapovijedao prefekt.¹⁶⁰ Huni su zauzeli *Ratiariu* 441. u vrijeme kad je bila najveći grad u Meziji. Prokopije opisuje kako je Justinijan u *Ratiarii* obnovio ono što je bilo porušeno: „Ponovno je izgradio sve dijelove grada *Ratiarie* koji su bili srušeni“¹⁶¹, a Hijeroklo ju je spomenuo kao metropolu *Dacie Ripensis*. „Ραζαρία μητρόπολις“.¹⁶² 586. je zajedno s obližnjom *Bononom* pala pod avarsku vlast. Lokalitet je javnosti predstavio Kanitz tijekom njegovoga posjeta Arčaru. Prva istraživanja grada je provodio Velizar Velkov u 1950.-ima, a 1974. je Janka Mladenova postala voditeljica istraživanja, a njoj se 1978. pridružila grupa arheologa sa sveučilišta u Bologni. Istraživanja su se zamrznula 1991., što je potrajalo sve do 2009. kada su inicijativom Bugarskog arheološkog društva nastavljena suvremena istraživanja. 2009. je Bugarsko arheološko društvo započelo

¹⁵⁷ Prev.: A. Potkonjak

¹⁵⁸ Dinchev 2015., 174.

¹⁵⁹ Dinchev 2015., 173.

¹⁶⁰ Dinchev 2015., 175. (*Not. Dign. Or.*, XI, 38)

¹⁶¹ Prokopije: *De aedificiis*, IV., VI. 18.-26.

¹⁶² Hijeroklo: *Synecdemos*, 655. (Prev.: *Ratiaria metropolis*)

kampanju za spas nekadašnjeg središta *Dacie Ripensis* i ponovno otvaranje istraživanja na istome mjestu.¹⁶³

11. Kasteli i pomoćni položaji uz limes

11.1. *Castrum Octavum* (Višnjica)

Castrum Octavum je bila utvrda nizvodno od *Singidunuma*, a na njezinu prostoru se razvila suvremena Višnjica. Pri istraživanjima su otkriveni dijelovi jedne kule i nekoliko bedema. Iz prvoizgrađene utvrde koja je nadzirala prostor limesa se kasnije razvilo i manje civilno naselje. Danas je *Octavum* prekriven šumom, a na zapadnoj strani se uočava obrambeni rov ispred bedema.¹⁶⁴ Nedostatak istraživanja ne može u potpunosti razjasniti nekadašnju veličinu naselja, već je ono samo definirano kao jedno u nizu od izgrađenih obrambenih utvrda na pristupačnome dijelu dunavske obale. Sami *Octavum* nije niti bio razvijen utemeljenjem rimske Mezije, nego je utemeljen kao nova utvrda tek u periodu Justinijanove restitucije. Utemeljio je novu utvrdu iznimne snage, približno 8 milja udaljenu od *Singidunuma* koju je nazvao prigodnim imenom *Octavus* (Ὀκταβον).¹⁶⁵

11.2. *Tricornium* (Ritopek)

Tricornium je bio utvrđeni položaj nekadašnjega plemena Trihornjana, a lokalitet je smješten uz današnje selo Ritopek na dunavskoj obali. Naveden je u *Itin. Hieros.* na 14. milji nizvodno Dunavom od *Singidunuma*: „*Mutatio Tricornia castra*“.¹⁶⁶ Ptolomejeva Geografija ga smješta na ušće *Moshiosa*, no ovdje je riječ o položaju kasnijeg *civitasa Marguma*. „*Tricornium iuxta qua divertitur Moshius fluvius*“.¹⁶⁷ „*Tricornium gdje skreće rijeka Morava*“.¹⁶⁸ Prema nalazima i onomastici Trihornjani su bili keltsko-tračkoga podrijetla. Vojna diploma datirana u 120. godinu izdata pripadniku kohorte I. *Flavia Bessorum* je prvi podatak koji se povezuje s boravkom vojnika u *Tricorniumu*, a ista kohorta je već 100. godine bila potvrđena u Gornjoj Meziji. Uz nju je u *Tricorniumu*

¹⁶³ Luka 2014., 56.

¹⁶⁴ Korać 2014., 50.

¹⁶⁵ Prokopije: *De aedificiis*, IV., v., 4.

¹⁶⁶ *Itin. Hierosolimitaneum*, 564.

¹⁶⁷ Ptolomej: *Geografija* III., IX., IX.

¹⁶⁸ Prev.: A. Potkonjak

potvrđena i kohorta I. *Pannnoniorum*. Pored opeka *cohors I. Pannoniorum* u Ritopeku je otkrivena i vojna diploma iz 120. godine.¹⁶⁹ Područje *Tricorniuma* je nadzirala legija IV. *Flavia*, ali nikada cijela legija, nego samo njezini pojedini pripadnici. Civilno naselje nikada nije steklo gradski status. Od bizantskih pisaca samo je Hijeroklo spomenuo *Tricornium* u kasnocarskom kontekstu „Πρικopvía“¹⁷⁰, a Prokopije ga ne navodi među utvrdama između *Singidunuma* i *Viminaciuma* koje su bile obnovljene u vrijeme Justinijana.

11.3. *Vinceia* (Smederevo)

Vinceia (u *Itinerarumu Antonini*) „*Ab Aureo Monte Vinceiam M. P. VI*“¹⁷¹ ili „*mutatio Vingeio*“¹⁷² (u *Itinerarumu Hierosolimitaneumu*) su toponimi koji se povezuju za naselje u blizini današnjega Smedereva. Na tome položaju je do kraja antike ostala manja utvrda između *Aureus Monsa* i *Marguma*. Izostavljanje mjesta iz *Noticije dignitatum* ne govori u prilog pretpostavci kako bi u smederevskoj okolini mogao biti smješten kastel vezan za rimsko doba. Sama prirodna podloga isto nije bila povoljna za podizanje naselja. *Vinceia* je međutim služila u prometne i trgovačke svrhe. Kanitz je pronašao temelje rimskog naselja, ali ne i kastela. Među predmetnim nalazima se izdvaja kaciga datirana u 2. st., vezana za vrijeme Hadrijanove vladavine. U *Vinceii*, suveremenome Smederevu, otkrivena je brončana paradna kaciga, izrađena prema modelu hadrijanove ili posthadrijanove umjetnosti.¹⁷³ Pronađene su i dvije ostave novca datirane u 3. st., u razdoblje između Karakale i Galijena.

11.4. *Lederata* (Ram)

Lederata je bila položaj koji se nalazio nizvodno od *Viminaciuma*. U *Tabuli Peutingeriani* je ta udaljenost iznosila 10 rimskih milja. „*Viminatio X Lederata*“.¹⁷⁴ Zbog različitih spomena i izostavljanja imena kod pojedinih antičkih autora nije preciziran njezin antički položaj. Podatak naveden u *Tabuli* bi poistovjetio *Lederatu* s današnjim Ramom i ona bi po tome bila smještena na desnoj obali Dunava. Izostanak toponima iz

¹⁶⁹ Korać 2014., 51.

¹⁷⁰ Hijeroklo: *Synecdemos*, 657. (Prev.: Toponim *Prikornia* se odnosi na *Tricornium*)

¹⁷¹ *Itin. Antonini*, 132.

¹⁷² *Itin. Hierosolimitaneum*, 564.

¹⁷³ Popović 2018.a, 33.

¹⁷⁴ *Tab. Peutingeriana*: VII.

Itineraruma Antonini kao i kasniji Prokopijev opis bi premjestili isti položaj na lijevu stranu Dunava. „*Nasuprot Novama, na drugoj strani rijeke, stajao je od starih vremena zapostavljeni toranj po imenu Literata; kojega su ljudi prošlih vremena običavali zvati Lederata*“.¹⁷⁵ *Notitia dignitatum* pak opisuje *Lederatu* kao utvrdu u *Moesii Primi* po čemu je ne treba poistovjetiti sa smještajem u Gornjoj Meziji. Poslije napuštanja Dacije Rimljani su zadržali pojedine položaje s lijeve strane Dunava poput *Dierne* i *Drobeta* što bi možda moglo uklopiti *Lederatu* u takav kontekst rijetkih položaja koji su ostali s druge strane Dunava. Kasnije je za vrijeme turske vlasti nad tim područjem u Ramu podignuta utvrda koja bi pregradila kastel ukoliko se on nalazio s desne strane Dunava. Danas nisu dostupni materijalni ostaci temelja kastela, već se oni očitavaju samo prema prirodnoj konfiguraciji terena. Nije isključena niti pretpostavka da su se u vrijeme kada je to bilo potrebno utvrde nalazile i s obje strane Dunava, odnosno ako je kod *Lederate* bio smješten jedan od prijelaza preko rijeke tijekom Dačkih ratova da su Rimljani u određenome periodu zbog okolnosti paralelno kontrolirali dvije obale. To je *Lederata*, koja kontrolira rimski prolaz kroz mirne vode Dunava, zahvaljujući dvjema utverdama raspoređenima na obje obale na kojima počinje limes željeznih vratiju, jer od tamo rijeka od mirnoga i širokoga toka lijevom obalom počinje dodirivati Karpatski masiv.¹⁷⁶ *Lederata* je bila i u vojnom kontekstu povezana s *Viminaciumom*, a u nju su iz svojega središta dolazili pripadnici legije VII. *Claudia*, a više kohorti je u njoj boravilo tijekom Dačkih ratova. U Ramu su nađeni i sitni predmeti koji bi upućivali i na civilno naselje. 441. je pala pod hunsku vlast, a kasnije je Prokopije spomenuo kulu podignutu s lijeve strane Dunava za vladavine Justinijana.

11.5. *Pincum* (Veliko Gradište, ušće Peka u Dunav)

Pincum je bila utvrda locirana na ušću istoimene rijeke uz Dunav. Antički *Pincus* je današnji Pek, a danas se kao suvremeno naselje na području Peka smjestilo Veliko Gradište. Autohtono stanovništvo su bili Pikenzi koji iako su bili manja plemenska skupina su ostali zabilježeni kroz sami toponim. Lokalitet je javnosti predstavio Kanitz tijekom njegovoga obilaska Podunavlja. Na lijevoj obali Peka je otkrivena manja utvrda dimenzija 45,5 x 45,5 m. Primarno je služio kao putna stanica uz Dunav. Na lokalitetu je

¹⁷⁵ Prokopije: *De aedificiis*, IV., V. 2.-6.

¹⁷⁶ Bošković 1978., 427.

otkriveno više opeka s natpisom *Leg VII. Cl(audia)*, što ipak ne precizira boravak vojnih jedinica u samome *Pincumu*. Prema izvorima nije potvrđeno niti gradsko naselje. Nažalost, o veličini i karakteru naselja ne zna se gotovo ništa, osim da se jedno kvadratno utvrđenje nalazilo na lijevoj obali Peka i da je jedan bedem bio vidljiv 1860. godine.¹⁷⁷ Za vrijeme Hadrijana su u njegovoj okolini eksploatirani rudnici što je u tom razdoblju potaknulo razvoj mjesta. Kroz 4. st. u *Pincumu* borave konjaničke postrojbe. To su bili odredi *cuneus equitum Constantiacorum* i *cuneus equitum Dalmatarum*. Tijekom hunskoga osvajanja i *Pincum* je pretrpio oštećenja, a njegov zadnji spomen donosi Prokopije koji opisuje njegovu obnovu pod Justinijanom. „*Krenuvši nizvodno od Viminaciuma desnom obalom Dunava 3 uporišta su Pincum, Cuppae i Novae*“.¹⁷⁸

11.6. Cuppae (Golubac)

Cuppae su bile *vicus* lociran kod današnjeg Golupca. Spomenute su na *Tabuli Peutingeriani*, locirane na 11. milji nizvodno od *Pincuma*. Prema *Itinerarumu Antonini* nalazile su se 24 milje od *Viminaciuma*. „*Item per ripam a Viminacio Cuppe M. P. XXIII*“.¹⁷⁹ Također uz obalu od *Viminaciuma* do *Cuppa* su 24 milje.¹⁸⁰ U ranoj fazi nisu spadale među značajnija mjesta, a njihova važnost raste tek nakon Justinijanove obnove koja je opisana i kod Prokopija. Rimski, a poslije i bizantski lokalitet koji je značaj stekao tek pred kraj antike se nalazi uz današnji Golubac. Uz *vicus* je na uzvisini prvotno bio smješten i kastel. *Cuppae* je zabilježio Marsigli već u 18. stoljeću. Kasnije su Kanitz i Swoboda tijekom svojih obilazaka također definirali temelje kvadratnih utvrda. Od vojnih predmeta datiranih prije 4. st. su pronađene pojedine opeke, među kojima je najčešći natpis pripadao kohorti I. *Hispanorum*. Kastel je služio kao boravište pomoćnim postrojbama tijekom Dačkih ratova. Arheološki je gotovo nepoznat osim zabilješke da su 1887. bili vidljivi ostaci rimskih objekata i dijelovi pristaništa uz Dunav.¹⁸¹ *Vicus* je administrativno najbliži bio upravi *Viminaciuma*. *Vicus Cuppae* je vjerojatno bio pod upravom grada *Viminaciuma* i predstavljao je jednu od većih stanica

¹⁷⁷ Korać 2014., 68.

¹⁷⁸ Prokopije: *De aedificiis*, IV., VI., 4.

¹⁷⁹ *Itin. Antonini*, 217.

¹⁸⁰ Prev.: A. Potkonjak

¹⁸¹ Korać 2014., 68.

na putu prema Nikomediji.¹⁸² 299. se u *Cuppama* odvila carska posjeta kada je u njima boravio Dioklecijan na putu iz Nikomedije prema Rimu. U utvrđenome logoru se 299. tijekom svojega putovanja zadržao Dioklecijan.¹⁸³ Kasnije su jedno od naselja uništenih od strane Huna, a veći značaj imaju tek nakon obnove, što već pripada bizantskom dobu.

11.7. *Castrum Novae* (Čezava)

Castrum Novae je utvrda koja je bila smještena istočno od kastela *Cuppae*. Udaljenosti u miljama prema antičkim izvorima nisu usklađene tako da je u *Tabuli Peutingeriani* zapisana udaljenost od 12 milja između *Nova* i *Cuppa* dok je u *Itinerarumu Antonini* udaljenost udvostručena i spominje se razmak od 24 milje između dvaju položaja. „*Novas M. P. XXIII*“.¹⁸⁴ Danas je najvjerojatnija činjenica kako se kod *Itineraruma* zametnula pogreška u razmještaju brojeva. Suvremeno naselje uz antički položaj u slučaju *Nova* nije prisutno, već su *Novae* ubicirane uz ušće rijeke Čezave u Dunav. Na početku tjesnaca u Đerdapu nalazila se rimska utvrda na ušću Čezave u Dunav te je lokalitet potopljen formiranjem Đerdapskoga jezera, a utvrda je identificirana kao *Castrum Novae* i služila je za smještaj kohorte nepoznatoga sastava.¹⁸⁵ Suvremena udaljenost između ušća Čezave i Golupca iznosi 18 kilometara što se može poistovjetiti s 12 milja iz rimskog doba. Lokalitet je smješten u blizini Ljupovske doline koja je dio klanca željeznih vratiju. Ljupkovska dolina započinje na ušću Čezave gdje su rimske *Novae* smještene.¹⁸⁶ Temelje kastela na ušću Čezave je prvi uočio Marsigli, a njegove dimenzije koje prema kasnijim mjerenjima iznose 130 x 120 m bi svrstale *Novae* među veće kastele na Dunavu. Prva utvrda je bila izgrađena za vrijeme cara Trajana. *Notitia Dignitatum* spominje kako su *Novama* bili stacionirani odredi *auxilium Novense* i *milites exploratores*. Tragovi civilnog naselja su prisutni iz ostataka keramike i opeke. U naselju su postojali *principia*, a kasnije i *horreum* za skladištenje žita. Za Konstantinove vladavine podignuti su novi bedemi, a uskoro nakon toga u *Novama* se smještaju *limitanei* odnosno pogranične vojne jedinice koje kroz kasnoantički period održavaju

¹⁸² Tošić 1990., 258.

¹⁸³ Korać 2014., 68.

¹⁸⁴ *Itin. Antonini*, 218.

¹⁸⁵ Korać 2014., 68.

¹⁸⁶ Božanić 2017., 40.

ulogu limesa. Također pripadaju među naselja koja su bila uništena tijekom hunskoga pohoda, a potom su obnovljene u razdoblju Justinijanove vladavine. Suvremena istraživanja su vršena između 1965. i 1970. kada je građena i hidroelektrana Đerdap I. Za tih istraživanja su pronađeni dijelovi vojne opreme i počasni natpis, povezan za izgradnju prve kamene utvrde u blizini Čezave koji je posvjedočio o kohortama na prijelazu iz 1. u 2. st. Taj natpis zabilježuje građevinske djelatnosti članova kohorte I. *Montanorum Civium romanorum* i vjerojatno kohorte I. *Antiochensium*, obje mješovitih jedinica preseljene u Meziju tijekom Trajanovih priprema za Dačke ratove.¹⁸⁷

11.8. *Ad Scrofulas*

Ad Scrofulas je bila putna stanica uz sami limes koja se nalazila između *Nova* i *Taliat*. Od antičkih izvora spominje ju jedino *Tabula Peutingeriana* na 10 milja nizvodno od *Nova*. „*Ad Novas X Ad Scrofulas*“.¹⁸⁸ Ubikacijski problemi vezani za antički položaj su do današnjega dana ostali prisutni jer se uz *Ad Scrofulas* nije razvilo suvremeno naselje. Rimski ostaci koje bi bilo moguće povezati s antičkim položajem su pronađeni kod današnjega Bosmana. Problem *Ad Scrofulas* je bio primjećen u znanstvenoj literaturi, a njegov prvi pokušaj ubikacije je bio lokalitet Bosman, veća struktura u tom području.¹⁸⁹ Današnja udaljenost od Bosmana do Čezave je približna udaljenosti s *Tabule* kad se uzme u obzir današnji razmak navedenih položaja. Nepogodna obala i prirodna podloga kod Bosmana nisu ostavili prostora za veći kastel. U Gornjoj Klisuri na ulazu u Đerdapsku klisuru put je išao uz obalu zbog strmih stijena. Po Kanitzovim istraživanjima putna stanica bi bila ubicirana uz Dobru (današnje obližnje naselje uz Dunav).

11.9. *Smorna (Boljetin)*

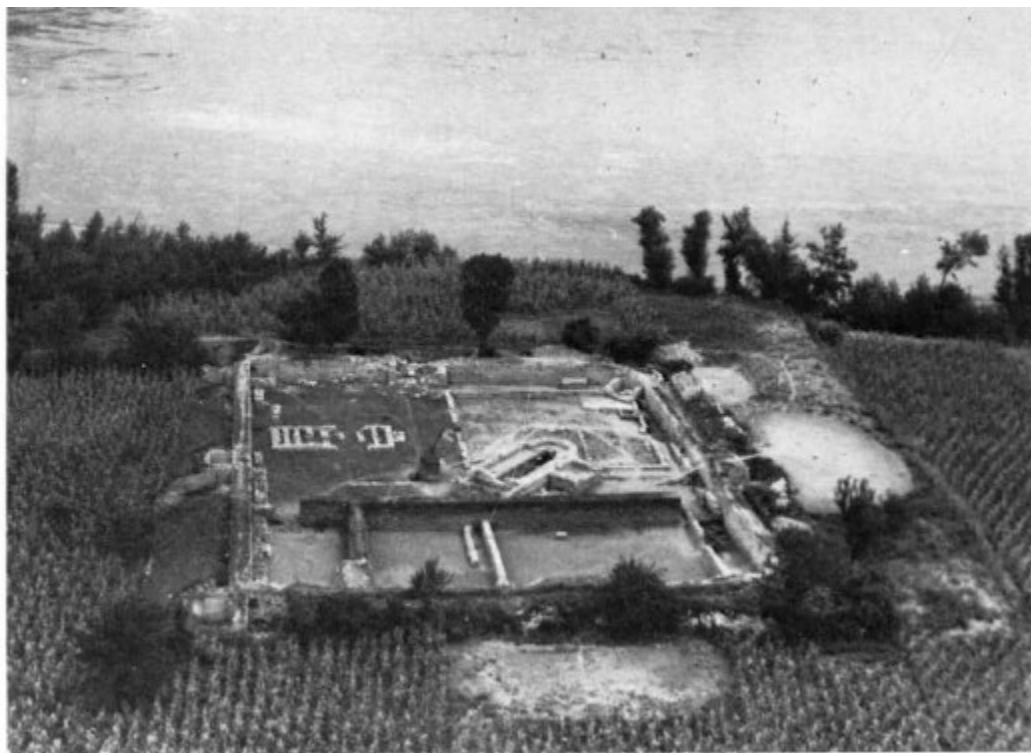
Rimski kastel je bio smješten na ušću Boljetinske rijeke u blizini današnjega mjesta Boljetin. Na njegovom području su pronađene opeke sa žigovima kohorte I. *Lusitanorum* i legije VII. *Claudia*. Prva utvrda se razvila već u vrijeme Tiberija ili Klaudija, a dograđena je u doba Domicijana, dok kasnije gubi svoj vojni značaj. Ponovno se razvija tek u 4. st., dok je u 5. st. naselje opet izgubilo na važnosti.

¹⁸⁷ Vujović 2018., 56.

¹⁸⁸ <https://www.tabula-peutingeriana.de/tabula.html?segm=6> (datum pristupa: 12. 7. 2020.), Segmentum VII.

¹⁸⁹ Božanić 2017., 48.

Intenzivni život na prostoru kastela zabilježen je u drugoj polovici 4. st. (nalazi 12 metalurških peći i alata za različite poljoprivredne i zanatske aktivnosti).¹⁹⁰ Uz suvremeni Boljetin se poistovjećuje antički toponim *Smorna*¹⁹¹ koji je bio zapisan kod Prokopija.

Slika 10. Temelji utvrde u *Smorni* u blizini danšnjeg Boljetina uz Dunav (Zotović 1984., 225., T I)

11.10. *Taliata* (Veliki Gradac kod Donjeg Milanovca)

Taliata se nalazila na djelu Đerdapa između Gornje i Donje Klisure. Bila je udaljena 15 milja istočno od *Ad Scrofulasa*. Ubicirana je uz Veliki Gradac kod današnjeg Donjeg Milanovca. Samo područje je bilo naseljeno i prije rimskog dolaska. Kod različitih izvora se javljaju i različiti oblici toponima. Na taj način je u opisima Ptolomeja, *Tabule Peutingeriane* i Geografa iz Ravenne prisutan naziv mjesta u ablativu množine „*Taliatis*“.¹⁹² *Itinerarum Antonini* navodi mjesto „*Talia*“.¹⁹³ U *Noticiji Dignitatum* se javlja dubleta (*Taliata* i *Taliatae*) te je toponim naveden i u jednini i u množini. Na

¹⁹⁰ Korać 2014., 70.

¹⁹¹ Prokopije: *De aedificiis*, IV., VI., 4.-13.

¹⁹² Ptolomej III., cap IX., et. *Tabula Peutingeriana* VII. et *Geogr. Rav.* 190.,14.

¹⁹³ *Itin. Antonini*, 218.

području Donjeg Milanovca se smjestilo više kastela, stoga je moguće kako su obuhvaćeni i okolni položaji uz središnje mjesto. Iz bizantskog doba potječe Prokopijev naziv *Tanata*. Kasnijim istraživanjima su Kanitz i Swoboda dokazali kako se na bliskoj udaljenosti oko Donjeg Milanovca smjestilo više utvrda. Poznati su temelji na položajima: Veliki Gradac, Mali Gradac i na lijevoj obali Porečke Rijeke. Antička utvrda na Velikom Gradcu je podignuta 200 do 250 m od desne obale Dunava na važnom strateškom položaju jer je nedaleko Porečke Rijeke spriječavala upade u carski teritorij.¹⁹⁴ U rano carsko doba se iz pronađene opeke i natpisa utvrđuje se kako je su dijelovi legije VII. *Claudia* bili pozicionirani u jednome od spomenutih kastela. Uz pojedine pripadnike legije boravila je i kohorta I. *Raetorum*. Kasnije je u *Taliati* boravio prefekt *ripae legionis* VII. *Claudia*, a od pomoćnih postrojbi prisutne su *auxilium Taliatense* i *milites exploratores*. *Taliata* je u 4. st. bila središte prefekta *ripae legionis* VII. *Claudia*, a u drugoj polovici istoga st. su posvjedočene dvije jedinice: *auxilium Taliatense* i *milites exploratores*.¹⁹⁵ Kroz *Taliatu* se odvijao promet i kroz razdoblje kasnoga carstva, a pronađeni su i numizmatički predmeti koji su datirani u to vrijeme. Numizmatički materijal bi ukazivao da je utvrda izgubila značaj poslije Trajana sve do polovice 3. st. i da je kasnije napuštena oko 400. godine.¹⁹⁶ Justinijan je uvidjevši važnost položaja uz njegovu prirodnu pozadinu za svoje vladavine obnovio *Taliatu* koja je nastradala i pod avarsko-slavenskim napadima pred kraj 6. st.

11.11. *Transdierna* (Tekija)

Transdierna je bila smještena nasuprot *Dierne* koja se nalazila u Daciji na suprotnoj obali Dunava. Današnje naselje u blizini *Transdierne* je Tekija u Donjoj Klisuri. *Tabula Peutingeriana* nije zabilježila niti jednu stanicu u Meziji između *Taliata* i *Egete*. Toponim *Transdierna* je spomenut jedino u *Noticiji Dignitatum*. Takav naziv je mogao nastati poslije povlačenja Rimljana iz Dacije. *Notitia* spominje smještaj *Dierne* 12 milja od *Taliata*. Kastel je mogao biti od važnosti početkom 2. st. zbog ratova u Daciji. Marsigli spominje naziv *Orsova vetus Servie* i kastel koji se povezuje s Oršovom na lijevoj strani Dunava koja se danas nalazi suprotno od Tekije. Kanitz je otkrio ostatke

¹⁹⁴ Popović 1984., 278.

¹⁹⁵ Korać 2014., 71.

¹⁹⁶ Popović 1984., 278.

kastela na desnoj obali Saraorskog potoka i smjestio je kastel dimenzija 100 x 84 metara uz samu Tekiju. Pronađeni kasteli nisu bili paralelno podignuti te je Marsigli naišao na utvrdu izgrađenu u najranije doba prelaska Dunava dok je Kanitzovo otkriće vezano za položaj na gornjomezijskome limesu na desnoj obali Dunava. Kasnijim istraživanjima je rekonstruiran izgled naselja. Arheološkim istraživanjima utvrđeni su dijelovi vojničkih baraka, *principia*, *praetorium* ukrašen freskama i mramornom oplatom i vjerojatno *horreum* iz doba Trajana.¹⁹⁷ U *Transdierni* su boravili pripadnici kohorti V. *Gallorum* i IX. *Gemina*, a *Notitia* spominje pomoćni odred *milites exploratores*. Naselje u cijelini nije zazuzimalo veliki prostor u razdoblju kada je obližnja *Dierna* imala veći značaj, stoga tek nakon povlačenja iz Dacije stanovništvo prelazi na mezijsku stranu Dunava. Hunsko osvajanje je uzrokovalo rušenje utvrde i naselja. Prokopije ne spominje *Transdiernu* u kontekstu obnovljenih naselja.

11.12. *Ducis Pratum, Caput Bovis i Diana (Karataš)*

Na Dunavskome putu između *Dierne* i *Pontesa* nalazili su se kasteli: *Ducis Pratum, Caput Bovis* i *Zanes (Diana)*. U zajedničkom kontekstu njihov opis je spomenuo Prokopije. Δουκεπράτου μετὰ Νοβὰς, μετὰ δε Καπούτβοες ὠνόμασαι τοῦ Ῥωμαίων αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ ἔργον και πολίχινιον ἐφεξῆς παλαιόν Ζανες ὄνομα.¹⁹⁸ „*Ducis Pratum* je bio nizvodno od Nova (Čezave), dalje se nalazi *Caput Bovis* nazvan tako od cara Trajana i iza njega je stari grad pod imenom Zanes“.¹⁹⁹ *Dukepratu* odnosno *Ducis Pratum* je ubiciran uz današnji Sip, nizvodno od Tekije. Dalje prema istoku se nalazio *Caput Bovis* dok je istočnije prema Kladovu bio smješten kastel *Zanes* odnosno *Diana*. Vojnici koji su boravili u *Zanesu* su štovali kult božice Dijane te se zato toponim javlja u dvama oblicima. Pri izgradnji *Caput Bovisa* i *Diane* su na položajima boravili pripadnici legije VII. *Claudia*, a u okolici Kladova su otkrivene i opeke sa žigom legije. U 3. st. *Dianom* je upravljala legija XIII. *Gemina*. U kastelima nikada nisu boravile cijele legije, nego samo njihovi pojedini pripadnici. Pri istraživanjima započetima 1980. godine u Karatašu pronadjeni su ostaci nekadašnje rimske utvrde, a pri istim istraživanjima je pronadjen i žrtvenik s natpisom *Diana*. Na prostoru vratiju oslikavaju se sve građevinske

¹⁹⁷ Korać 2014., 74.

¹⁹⁸ Prokopije: *De aedificiis*, IV., VI., 4.-13.

¹⁹⁹ Prev.: A. Potkonjak

i kronološke faze, odnosno intervencije koje su registrirane i na drugim dijelovima utvrđenja.²⁰⁰ U istoj tvrđavi se prati više slojeva izgradnje (od Trajana do Justinjana) i pregrađivanja ovisno o obrambenim potrebama. Istraživanja provedena tijekom izgradnje hidroelektrane u Đerdapu ubiciraju *Dianu* uz današnji Karataš. Kod Prokopija je opisano kako su sve utvrde navedene na početku odlomka obnovljene pod Justinijanom. „*Smjestio je vrlo jake obrane oko svih te ih je učinio nesavladivim bedemima*“.²⁰¹

11.13. Pontes (Kostol kod Kladova)

Pontes je bio kastel nastao kod današnjeg Kostola. Ime potječe od obližnjeg Trajanovog mosta koji je služio za prolaz u Daciju. Kod izvora je prisutan i naziv *Transdrobeta* jer je kastel bio smješten suprotno od *Drobete* koja se nalazila s druge strane mosta u Daciji. Utvrda je bila izgrađena suvremeno s Trajanovim mostom. U unutrašnjosti utvrde je bio smješten *principium*, a na vanjskim bedemima je imala dvojna vrata *porta praetoria* sa sjeverne i *porta decumana* s južne strane. U okolini Kostola su pronađene opeke s pečatima sljedećih kohorti: I. *Cretum*, II. *Hispanorum* i III. *Brittonum*. Pripadnici navedenih kohorti su sudjelovali u izgradnji Trajanovog mosta, a bili su smješteni u Daciji. *Notitia Dignitatum* navodi kako je u *Transdrobeti* bio smješten prefekt legije XIII. *Gemina*. Poslije osvajanja Dacije se razvija i civilno naselje s mezijske strane, a kroz tu točku se odvija i promet. Civilno naselje gubi svoju važnost nakon što se Rimljani povlače iz Dacije i više ne koriste most koji ubrzo i propada. Hunski prodor nije poštediti niti naselja s oba kraja nekadašnjeg mosta. Prokopije poslije opisuje *Pontes* na mezijskoj obali i *Teodoru* na dačkoj obali Dunava koja bi bila istovjetna ranijoj *Drobeti* (današnji Drobeta-Turnu Severin u Rumunjskoj). „*U isto vrijeme Trajan je izgradio dvije utvrde, po jednu sa svake strane rijeke: jednu na suprotnoj obali zvanu Theodora, dok je ona u Daciji bila zvana Pontes*“.²⁰² Kod istoga autora se spominje kako je *Pontes* obnovljen pod Justinijanom dok se ne spominje obnavljanje *Teodore* niti *Drobete* na lijevoj obali Dunava. „*Car Justinijan je obnovio Pontes, s desne strane rijeke, pruživši mu nove i temeljito nesavladive bedeme i tako ponovno uspostavio*

²⁰⁰ Rankov 1984., 7.

²⁰¹ Prokopije: *De aedificiis*, IV., VI., 4.-13.

²⁰² Prokopije: *De aedificiis*, IV., VI., 14.-18.

sigurnost u Iliriku“.²⁰³ Istraživanja *Pontesa* su bila pokrenuta 1979. godine, a nastavljena su i sljedeće godine. U prvim iskopavanjima pronađen je kip Jupitera sa zavjetnim natpisom (I O M *Montano nomine*). Iskopavanja iz 1980. godine omogućila su da se konačno odrede osnovne faze života na kastelu *Pontes*, koje su u prethodnoj kampanji mogle biti naslućene.²⁰⁴ Iste godine je otkriven i sjeverni bedem nekadašnje utvrde. Nova zaštitna iskopavanja su provedena za vrijeme izgradnje hidroelektrane Đerdap II 1984. godine. Na lokalitetu se posljednji antički sloj datira u 6. st., a nije razriješeno je li u to doba bila pristupa jedino utvrda ili se uz nju nalazilo manje naselje. Na osnovu pokretnih nalaza i tragova laganijih predmeta, različiti aspekti *Pontesa* iz 6. st. moraju se istražiti jer nije moguće pružiti konačan odgovor bez arheoloških istraživanja okolnih dijelova utvrde i nekropole.²⁰⁵

11.14. *Egeta* (Brza Palanka)

Egeta je kastel ubiciran kod današnje Brze Palanke. U carsko doba se nalazila na sjecištu prometnih pravaca od kojih je jedan cijelim svojim putem prolazio uz Dunav i spajao *Egetu* s *Transdiernom* i *Pontesom*, dok je drugi pravac povezivao *Egetu* izravno s *Talatom* pokrivajući tako dionicu puta u kojoj cesta prati Dunav koji između *Egete* i *Taliate* nema ravni tok. Ime *Egeta* je tračkog porijekla i ona je bila naseljena prije dolaska Rimljana. Prvi je *Egetu* spomenuo Ptolomej u Geografiji pod nazivom *Eteta* (III., Cap. IX.), a kod drugih izvora je navedena kao stanica uz Dunav. Na okolnome području *Egete* su otkriveni temelji triju utvrda od kojih je najveći pronađen istočno od Brze Palanke i imao je dimenzije 106 x 94 metara. Nije utvrđena njihova kronologija, ali je vjerojatno kako su utvrde bile podizane u različitim periodima. Otkrivene su opeke s pečatom legije VII. *Claudia*. Sredinom 2. st. u *Egeti* boravi i kohorta I. *Cretum*. U 4. st. u *Egeti* su stacionirani dijelovi legije XIII. *Gemina* i pomoćni odredi *classis Histrica* i *cuneus equitum sagittariorum*. Nije sačuvano puno materijala od nekadašnjeg civilnog naselja. Zbog izgradnje hidroelektrane Đerdap II lokalitet je istraživao jer je bio ugrožen od porasta razine vode. Otkriveni su ostaci rimskog, kasnoantičkog i srednjovjekovnog

²⁰³ Prokopije: *De aedificiis*, IV., VI., 14.-18.

²⁰⁴ Garašanin, Vasić, Marjanović-Vujović 1984., 25.

²⁰⁵ Petković 2018a., 100.

perioda kao i ostaci triju utvrda izvan ugrožene zone.²⁰⁶ Sama otkrića predstavljaju presjek različitih razdoblja izgradnje, a kroz njih je moguće proučavati i promjene u konceptu limesa jer se temelji utvrda mijenjaju od kvadrata do jednakokraničnoga trokuta. U kasnijem opisu Prokopije je izostavio *Egetu* iz popisa naselja koja su bila obnovljena u vrijeme Justinijana jer *De Aedificiis* (IV. knjiga) spominje samo novopodignuta naselja nizvodno od *Pontesa*. Jedino naselje koje bi u tom izvoru moglo odgovarati *Egeti* je *Theodoropolis* koji je opisan između *Pontesa* i *Aqua*, a ukoliko je to točno *Egeta* je u kasnome razdoblju svojega postojanja bila preimenovana i dobila novo ime po carici Teodori. 2017. su pokrenuta nova istraživanja lokaliteta kako bi se precizirao vremenski raspon postojanja lokaliteta kao i međusobni odnosi obrambenih dijelova iz različitih stoljeća.

11.15. *Dorticum* (Vrav)

Dorticum je naselje koje je prvi opisao Ptolomej (Geografija, III., cap. IX.). Ptolomejev opis je korišten i u *Itinerarumu Antonini* pri navođenju gornjomezijskih naselja gdje je naveden kao kastel: „*Castellum qui Dortico nomen est*“.²⁰⁷ „*Kastel kojemu je ime Dorticum*“.²⁰⁸ U drugim izvorima se njegov smještaj u potpunosti ne podudara. *Tabula Peutingeriana* je smjestila *Dorticum* 24 milje nizvodno od *Aqua* te 25 milja uzvodno od *Bononie*. Prema *Itinerarumu Antonini* te udaljenosti u miljama se razlikuju i on pruža podatak od 10 milja između *Aqua* i *Dorticuma* te 17 milja od *Dorticuma* do *Bononie*. Kanitz je smjestio položaj *Dorticuma* u blizinu današnje Rakovice kod ušća Timoka u Dunav, a pri obilasku je naišao i na temelje kastela smještene s desne strane Timoka što bi antički položaj smjestilo na današnju bugarsku stranu Timoka. Suvremena udaljenost između Prahova (ant. *Aquae*) i Rakovice iznosi 18 kilometara što bi preračunato u rimske milje bilo približno 12 milja te bi uzevši takvo mjerenje u obzir vjerojatniji bio podatak *Itineraruma Antonini*. Suvremeno naselje koje bi odgovaralo položaju nekadašnjega *Dorticuma* je Vrav u Bugarskoj, no još nisu prisutni materijalni dokazi koji bi definirali točan položaj. *Dorticum* (Vrav) je manja pomoćna utvrda smještena u blizini današnjega lokaliteta Rakovica, u bugarskome okrugu Vidin,

²⁰⁶ Špehar 2018., 27.

²⁰⁷ *Itin. Antonini*, 219.

²⁰⁸ Prev.: A. Potkonjak

a prisustvo u tvrđavi između 2. i 6. st. može biti potvrđeno jedino prema literarnim izvorima.²⁰⁹ *Notita Dignitatum* daje podatak o boravku pomoćnoga odreda *cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* koji se smjestio uz Timok. Poslije je Prokopije opisao Justinijanovu obnovu nekadašnje tvrđave. „Tvrđava zvana *Dorticum* krajnje oskvrnuta vremenom, koju je prenamijenio u utvrdu, sada vrlo jaku“.²¹⁰

12. Trajanov most, ceste uz limes i *Tabula Traiana*

12.1. *Pons Traiani*, arhitektonski pothvat svojega vremena

U svrhu pohoda prema Daciji i kontrole prolaza preko Dunava na samome početku 2. st. je na području koje je u tom trenutku još uvijek bilo na gornjomezijskome limesu sagrađen Trajanov most. On se nalazio između *Pontesa* i *Drobeta*, mjesta koje je po osvajanju Dacije ušlo u sastav novoosnovane provincije koja je proširila opseg carstva i tako odmaknula položaje utvrde smještene u Đerdapskom području izravno s limesa. Trajanov most, smješten 4 km nizvodno od Kladova je izgradio Apolodor iz Damaska između 103. i 105. godine.²¹¹ Sami most je za doba svoje izgradnje predstavljao pothvat u napretku rimske arhitekture. Most je bio jedno od čuda rimske arhitekture i predstavlja najduži most podignut u antici.²¹² Izgradnja mosta je ostala posvjedočena i na Trajanovome stupu, danas sačuvanome u Rimu. Od antičkih podataka nisu se sačuvali spisi Apolodora iz Damaska, a poznat je opis Diona Kasija: (*Dio Cassius* LXVIII, 13.). Po njemu je most izgrađen na mjestu gdje se korito Dunava sužava, no stoga je dublje, a tok je brži.²¹³ Podaci o njegovoj ukupnoj dužini se razlikuju od antičkih opisa do najnovijih mjerenja. Dužina mosta preko rijeke izmjerena elektroničkim uređajima iznosila je 1069,644 metara, a ta duljina je približna podatku Diona Kasija (LXVIII, 13), koji je živio u razdoblju kada je most uglavnom bio korišten, a on sam spominje kako je most bio dugačak 3570 rimskih stopa što bi preračunato iznosilo 1060 metara.²¹⁴ Novija rekonstrukcija položaja mosta i širina Dunava na mjestu

²⁰⁹ Karavas, 2001., 99.

²¹⁰ Prokopije: *De aedificiis*, IV., VI. 18.-26.

²¹¹ Gušić 1996., 259.

²¹² Korać 2014., 85.

²¹³ Garašanin et Vasić 1980., 8.

²¹⁴ Gušić, 1996., 259.

njegove izgradnje donose povećanje kod ukupne dužine mosta. Dužina cijelog mosta je 1135 metara na dijelu gdje je Dunav širok 800 metara.²¹⁵ Poslije napuštanja Dacije most je izgubio svoju svrhu jer više nije služio za prijelaz u susjednu provinciju, a kako se to područje Dunava ponovno našlo na granici carstva most je ubrzo bio i uništen jer bi u slučaju da se održao olakšavao barbarske ulaske na prostor carstva. Iako je već u antičko doba bio uništen i nije doživljavao kasnije obnove ostaci mosta su danas vidljivi na njegovim krajnjim dijelovima dok su njegovi pojedini stupovi završili u riječnome koritu. Pokraj mosta je prošao Marsigli, kada ga je uočio između dvaju utvrda i uvrstio ga je u djelo *Danubius Pannonico Mysicus* (1738.). Godine 1858. u vrijeme izuzetno niskog vodostaja Dunava, bili su, u koritu rijeke, vidljivi stupovi Trajanovog mosta.²¹⁶ 1909. su bila srušena dva stupa da bi se olakšala plovidba Dunavom. 1979. se pokreću nova istraživanja kako bi se ispitao ukupni stupanj očuvanosti mosta. Iskopavanja iz 1979. godine pružila su nam važne podatke o Trajanovom mostu, a prije početka iskopavanja je bila fiksirana kvadratna mreža, a ostaci mosta su konstatirani u kvadratima V/2,3,4: W/2,3,4: X/2,3,4.²¹⁷ Tadašnjim istraživanjima je određen položaj mosta kao poveznice između Gornje Mezije i Dacije. Na području oko mosta su tijekom istraživanja pronađene opeke s pečatima legije VII. *Claudia* te kohorti: I. *Cretum*, I. *Antiochensium*, II. *Hispanorum* i III. *Britonum*. Pripadnici svih spomenutih postrojbi su boravili u blizini mosta u vrijeme njegove izgradnje. Danas su sačuvani samo donji dijelovi temelja na obali i na srpskoj i na rumunjskoj strani, kao i nekoliko temelja potpornih stupova uz obalu.²¹⁸ Međutim, nedavnim podvodnim istraživanjima je ustanovljeno da su svi stupovi i dalje u riječnome koritu, ali različitog stupnja očuvanosti.²¹⁹ Most koji je nekada imao funkciju provincijskog prijelaza, a poslije uništen kad se Gornja Mezija ponovno našla na limesu se danas sa svojim sačuvanim dijelovima proteže preko granice između Srbije i Rumunjske.

²¹⁵ Korać 2014., 86.

²¹⁶ Garašanin et Vasić 1980., 10.

²¹⁷ Garašanin et Vasić 1980., 14.

²¹⁸ Gušić 1996., 259.

²¹⁹ Korać 2014., 86.

Slika 11. Današnji preostali temelji Trajanovog mosta (Korać 2014., 95.)

Slika 12. Očuvani dio Trajanovog mosta prije izgradnje hidroelektrane Đerdap I (Korać 2014., 98.)

12.2. Cestovna povezanost položaja uz limes

Cijelo područje uz Dunav, kao i sva naselja i utvrde i stanice koji su se kroz određeni dio svoje povijesti nalazili na gornjomezijskome limesu bili su međusobno povezani cestama. Ceste su građene u svrhu ojačavanja infrastrukture i olakšavanja međusobne komunikacije unutar provincije. Osim važnosti za Gornju Meziju, ceste su bile i važan dio ukupne cestovne mreže u carstvu pa su tako ceste koje su išle kroz Gornju Meziju bile na mjestu gdje se išlo od Apeninskoga poluotoka prema Crnome moru te prema Grčkoj i Maloj Aziji. Zapadni dio gornjomezijskoga limesa je bio prirodno pogodan za izgradnju prometnih pravaca te su tako na njemu postojali putevi već i prije utemeljenja Mezije kao provincije. Ulaskom u Đerdapsku klisuru teren postaje teže pristupačan, stoga se otežava i izgradnja cestovnih pravaca koji bi pratili tok Dunava i širili cestovnu mrežu dalje prema susjednim provincijama. Put u Đerdapskoj klisuri je različit od svih ostalih jer zbog uske klisure i strmih stijena nije bilo prostora za izgradnju standardne ceste.²²⁰

12.3. *Tabula Traiana*, od izgradnje do današnjeg smještaja

To je bilo uočljivo već za vladavine Tiberija kada je i započela izgradnja puta kroz Đerdap. Konstrukcija ceste je započela za Tiberija 33./34. godine, u Gornjem klancu kod mjesta Gospođin Vir, a sačuvana je dionica u dužini od 210 metara.²²¹ Trajan je obnovio i proširio cestu uz Dunav, čija je izgradnja započela već za vrijeme Tiberija.²²² Spomenik koji je ostao svjedokom vremena izgradnje ceste kroz Đerdapsku klisuru je *Tabula Traiana*. Upravo se preko *Tabule* prati dionica nekadašnjega rimskoga puta koji je u cjelosti pratio Dunav i koji se razvijao kroz carsko doba. Put je predstavljao vojno-arhitektonski pothvat za razdoblje njegove izgradnje. Normalna gradnja je bila otežana zbog uskih klisura i strmih stijena. Izgradnju koju je započeo Tiberije je kasnije nastavio Domicijan, a završena je za vrijeme Trajana što se i očitava iz navedenoga spomenika. Smještena na stijeni iznad Dunava u Donjem klancu i klesana u obliku pročelja hrama s *tympanumom* otkriva složenu ikonografsku kompoziciju.²²³ U zimskim mjesecima su postojali i slučajevi zamrzavanja Dunava, stoga bi jedini funkcionalni put za opskrbu i

²²⁰ Korać 2014., 83.

²²¹ Jordović 1996., 257.

²²² Popović 2018b., 10.

²²³ Popović 2018b., 10.

prometni protok bio upravo onaj uz Đerdap jer plovidba ne bi bila izvediva, a potrebno je bilo i osigurati uporišta uz Dunav kako bi se spriječili barbarski upadi. Inovativno izgrađeni put se nastavio koristiti dalje kroz povijest pa je do 20. st. znao biti korišten jer je i dalje predstavljao važan orijentacijski dio područja u kojemu se nalazio. *Tabula* se oduprijela zubu vremena i sve do 1969. je ostala na svojem izvornom mjestu. Te godine je put bio potopljen zbog izgradnje hidroelektrane Đerdap I, a samo je natpis *Tabula Traiana* preseljen na drugu lokaciju kako ne bi nepovratno nestao. Put je djelomično bio u upotrebi sve do 1969. godine kad je potopljen nakon izgradnje hidroelektrane Đerdap I, no iako nije bio uništen, više se ne može vidjeti, a samo je dio ispod Trajanove table koji je preseljen na višu lokaciju još uvijek vidljiv.²²⁴

13. Zaključak

13.1. Limes nakon podjele dviju Mezija

Zaključna razmatranja ostaju kako se limes u Gornjoj Meziji u kontekstu obrambenoga sustava koji je činio vanjsku granicu Rimskoga carstva može promatrati u dva različita vremenska razdoblja. Prvi period limesa u Gornjoj Meziji bi bio između Domicijanove podjele 86. godine i Trajanovoga osvajanja Dacije 106. godine, dakle kraja flavijevske dinastije kada je Domicijan uvidio kako više ne može Mezija djelovati kao cjelina od ušća Save sve do Crnoga mora, već je iskoristio princip podjele na dva dijela te se tako Gornja Mezija našla uz granicu. Kasnije su na prijestolju Antonini zamijenili Flavijevce, a Trajan je u svoj plan ekspanzionističke politike pridodao i širenje Rimske vlasti i na lijevu obalu Dunava te je iskoristio podunavski prostor Gornje Mezijske kao ishodišnu točku za sukob s Dačanima u čemu je tijekom svoje vladavine i uspio, proširivši svoju vlast i na području današnje Rumunjske, te osnovavši tako novu provinciju Daciju. Uz Trajanova osvajanja se ne smije zanemariti niti to da je Rimsko carstvo upravo za Trajanove vladavine doseglo svoj vrhunac.

13.2. Limes nakon povlačenja Rimljana iz Dacije

Kao drugi period limesa u Gornjoj Meziji promatra se razdoblje koje je započelo 274. godine dok traje razdoblje vojničkih careva kada su Rimljani za vrijeme Aurelijana

²²⁴ Korać 2014., 84.

napustili Daciju te je tako opet područje na gornjomezijskoj obali Dunava u cjelini završilo na granici. Poslije napuštanja Dacije, na području Gornje Mezije se 284. odvio sukob između Karina i Dioklecijana koji isto ulazi u okvir drugoga perioda vezanog za limes, a utjecao je izravno na buduću upravu carstvom. Period je ukupno i potrajao do Dioklecijanove vladavine koji je prvo restrukturiranjem vlasti poslije spomenutoga sukoba okončao razdoblje vojničkih careva, a zatim za unutrašnju podjelu uveo restrukturiranje provincija čime je Gornja Mezija podijeljena na *Moesiu Primu* i *Daciu Ripensis* te se više ne može promatrati limes samo u Gornjoj Meziji jer se tako više ne zove upravna jedinica, nego se samo može promatrati kako je nekadašnji teritorijalni raspon koji je taj limes činio funkcionirao kroz kasnoantičko razdoblje i kasniji pokušaj njegove obnove na istome području.

13.3. Kontrola limesa u razdoblju ranoga carstva

Uz dva spomenuta razdoblja organizacije limesa u Gornjoj Meziji ne smiju se zanemariti niti vremenski okvir koji je prethodio takvoj organizaciji, zatim međurazdoblje u kojemu cijela Gornja Mezija nije izravno smještena uz limes te posljednju fazu s kojom se povezuju reorganizacija nakon koje su uslijedili propast i obnova te konačno napuštanje položaja koji su nekoć služili svrsi limesa. Predrazdoblje obuhvaća i kasno republikansko doba kada se odvijaju prvi boravci rimskih jedinica na podunavskome prostoru kao i njihovi doticaji s autohtonim stanovništvom koje su zatekli pri prvim posjetima te s njima vodili sukobe oko zauzimanja područja koje će nazvati po Mezima. Vojne aktivnosti su se nastavile i u vremenu Augusta i Tiberija. Na samome početku Tiberijeve vladavine Mezija je ustrojena kao jedinstvena provincija koja se već tada nalazila uz sami limes, a takva uprava koja je pod Tiberijem započela će se nastaviti kroz većinu 1. st. po. Kr. sve dok se nije odvila Domicijanova podjela koja je okončala vremenski okvir koji je prethodio nastanku same Gornje Mezije.

13.4. Između Trajanovoga prijelaza preko Dunava i kraja razdoblja vojničkih careva

Međurazdoblje je započelo Trajanovim osvajanjem Dacije te se nastavilo kroz vrijeme Antonina, a u tom vremenu više se ne gleda na gornjomezijski limes samo u vojne svrhe već se razvijaju i naselja koja osim vojne dobivaju i civilnu funkciju te se u

njima odvija i ekonomski prosperitet koji je pripomogao provincijskome razvoju. Takve okolnosti su se zadržale i kroz razdoblje dinastije Severa kada je započelo i 3. st. kada se još uvijek gleda na Gornju Meziju kao na provinciju koja osim boravka vojnih jedinica ima razvijenu upravu kroz koju se održava njezina stabilnost. 235. godine započinje razdoblje vojničkih careva kada slabi središnja uprava te vojska utječe na postavljanje i smjenjivanje pojedinih careva. Prilike koje su u tom periodu obuhvatile carstvo su se djelomično odvijale i u Gornjoj Meziji koja u tome vremenu bilježi više carskih posjeta o čemu su posvjedočili i pojedini nalazi koji ukazuju na takvo turbulentno razdoblje. Međurazdoblje je završilo 274. dok još nije okončano doba vojničkih careva. To je bila posljedica odluke cara Aurelijana da povuče vojsku zbog nemogućnosti kontrole nad Dacijom.²²⁵

13.5. Propast i obnova limesa kroz kasnu antiku i bizantsko razdoblje te današnje nasljeđe limesa

Posljednja faza se prati od podjele Gornje Mezije, nastavlja se kroz carevanja Galerija, Konstantina i Konstancija II., a završetkom Teodozijeve vladavine nekadašnji limes ulazi u Istočnu polovicu carstva. Samim početkom pripadanja Istočnome carstvu oko limesa nisu bile stabilne okolnosti te je hunski prodor 441. uzrokovao uništenje važnih položaja uz Dunav. Proces barbarskih napredovanja je doveo do okolnosti koje su prouzročile pad rimskog vojnog i upravnog sustava na Dunavu 441. godine.²²⁶ Obnova se zbila tek za Justinijana, no to razdoblje nije bilo dugoga vijeka jer su avarski pohodi nedugo nakon Justinijana okončali postojanje limesa koji je bilo moguće pratiti kroz cijelo carsko razdoblje. Limes je kao čimbenik u Gornjoj Meziji potrebno pratiti i kao cjeloviti organizirani sustav koji je definirao veličinu rimskoga teritorija, a njegov raspon u Gornjoj Meziji samo kao jednu dionicu ukupnog obrambenoga opsega. Samo je u Europi potrebno spojiti Rajnski limes na koji se nastavio fortifikacijski limes bez prirodne granice u današnjoj Njemačkoj odnosno Germanski limes iza kojega se nastavlja Dunavski limes. Kao primjer limesa u Europi promatraju se i Hadrijanov te Antoninov zid u Škotskoj koji su po konceptu bliži Germanskome limesu. Osim Europskoga limesa bili su organizirani i limes u Aziji prema Mezopotamiji te limes u Africi koji je prolazio kroz

²²⁵ Korać 2014., 44.

²²⁶ Popović 2018a., 58.

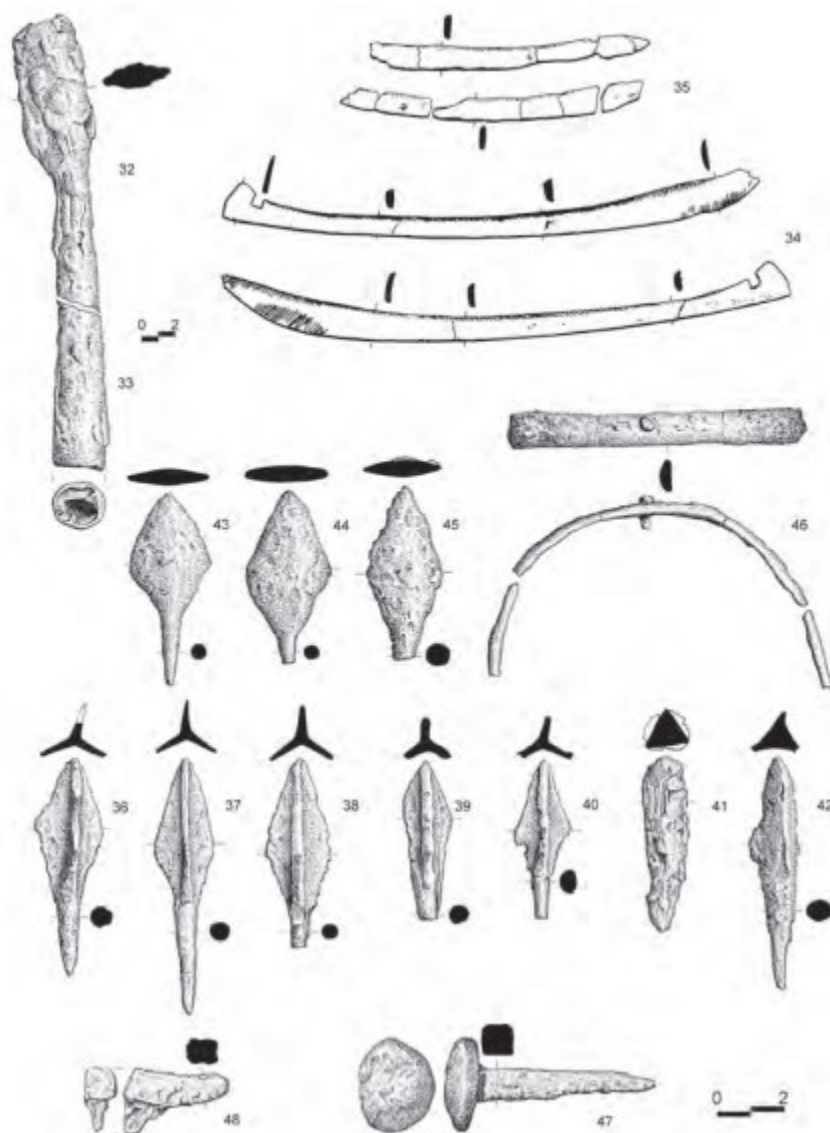
pustinjsko područje jer su Rimljani vladali Sredozemnim obalama Afrike. Danas je razvijen i projekt limesa u Europskoj uniji koji čuva nasljeđe Rimskog carstva kako bi te granice bile razumljive i suvremenim državama. Uz projekt limes.eu prisutni su i svjetski međunarodni limes kongresi koji se održavaju svake treće godine u svrhu obnove podataka vezanih za cjelovito funkcioniranje limesa kao i razmjenjivanje pojedinih ideja među znanstvenicima širom svijeta koji na samim kongresima i sudjeluju te svojim djelovanjem rade na novim mogućnostima istraživanja i otkrivanja kao i na očuvanju limesa kao svjedoka vremena za buduće generacije.

Slika 13. Današnja posveta nekadašnjim gornjomezijskim legijama (Fotografirano 10. 9. 2019.)

14. Katalog nalaza

1. Ostava ratnika iz *Singidunuma*

Slika 14. Grobni nalaz ratnika iz *Singidunuma*

Nalazište: Singidunum, nekropola

Smještaj:

Dimenzije: Skupina predmeta, raznih dimenzija

Materijal: Razni materijali, željezni vrškovi strelica

Opis: Materijal pronađen uz ratnika se poistovjećuje uz Germanskog ratnika koji je bio boljeg društvenog statusa jer je pokopan uz svoju ratnu opremu, ostava se sastoji od ukupno 16 predmeta, među kojima je 10 vrhova strelica

Datacija: 5. st. (431.-450.)

Objavljeno: Ivanišević et Kazanski 2007., Vujović et Cvijetić 2018., 47.

2. Ranokršćanski sarkofag iz *Singidunuma*

Slika 15. Jonin sarkofag iz *Singidunuma*

Nalazište: *Singidunum*, 1885. u centru Beograda

Smještaj: Narodni muzej u Beogradu

Dimenzije: 218 x 98 x 74 cm

Materijal: Vapnenac

Opis: Ranokršćanski sarkofag na kojemu je prikazan Jona, na prednjoj strani sarkofaga je predstavljena reljefna scena, priča prikazuje brod s razvijenim jedrima i Jonu koji skače u nemirno more među čudovišta. Sarkofag je bio više puta korišten u svrhe ukopa

Datacija: 2. polovica 4. st.

Objavljeno: Jeremić et Ilić 2018., 229.

3. Venera iz *Singidunuma*

Slika 16. Venera iz *Singidunuma*

Nalazište: *Singidunum*

Smještaj: Narodni muzej u Beogradu

Dimenzije:

Materijal: Mramor

Opis: Portret koji prikazuje božicu Veneru. Njena kosa je valovito podijeljena na sredini dok su oči bademasto oblikovane s pravilnim nosom u odnosu na ostatak lica. Nije sigurno je li portret bio zasebno napravljen ili je fragment cjelovite skulpture.

Datacija: 2. st.

Objavljeno: Popović 1987.

4. Herkul i Telef iz *Singidunuma*

Slika 17. Herkul s Telefom

Nalazište: Singidunum

Smještaj: Narodni muzej u Beogradu

Dimenzije: Visina: 83, 5 cm

Materijal: Mramor

Opis: Mramorna skulptura na kojoj su prikazani Herkul i njegov sin Telef. Herkul drži svojega sina na stupu umotanome u lavlju kožu (*leontè*). Uz stup je smješten jelen. Skulpturi nedostaje Herkulova desna ruka

Datacija: 3. st.

Objavljeno: Tomović 1992., 119. et Popović, Tiussi, Verzár 2018., cat. 37.

5. Portretna stela iz *Singidunuma*

Slika 18. Portretna stela Larsinie Ingenue

Nalazište: *Singidunum*, Gospodar Jevremova ulica u Beogradu

Smještaj: Narodni muzej u Beogradu

Dimenzije: 100 x 230 x 30 cm

Materijal: Vapnenac

Opis: Stela je oštećena u gornjem desnom kutu, sastoji se od tri dijela, u gornjem dijelu je reljefni ukras s trokutom u sredini, u srednjem dijelu portret s dvoje ljudskih likova i dva stupića sa strane, u donjem dijelu je tekst u 8 redova ukrašen s dva stupića

Natpis glasi: *D(is) M(anibus)/ Larsinia In/ genua vixit/ an(n)is XXXX P(ublius) Ae(lius) ?/ Dionysius ve(teranus)/ le(gionis) IIII F(laviae) f(elicis) ex si(gnifero) co/ niugi bene/ merenti pos(uit).*

Prijevod: Bogovima Manima, Larsinia Ingenua, živio 40 godina, Pubilije Elije Dionizije *signifer* i veteran IV. legije Flavije, suprug prema dobrim zaslugama.

Datacija: Druga polovica 2. st.

Objavljeno: CIL III 12663

6. Sarkofag iz *Aureus Monsa*

Nalazište: *Aureus Mons* (Seone pokraj Smedereva)

Smještaj: Muzej u Smederevu

Dimenzije: visina 55 cm

Materijal: Pješčenjak

Opis: Sarkofag napravljen od pješčenjaka, razbijen u nekoliko fragmenata, manji dijelovi su ukrašeni girlandama (vijencima), reljef prikazuje Atisa koji drži štap u ruci

Natpis glasi: *D(is) M(anibus)/ Iulia Cres-/ centilla vix(it)/ ann(is) XXVII/ Aur(elius) [Va]les Vet(eranus)/ [--- e]x b(ene)f(iciario) [c]o(n)-s(ularis) coni(ugi) bene merent[i].*

Prijevod: Bogovima Manima, Julija Krescentila živio 27 godina, Aurelije Vales veteran bivši konzul, suprug prema dobrim zaslugama.

Datacija: 3. st.

Objavljeno: AE 2011.(2008.), 456.

7. Carska bista iz *Marguma*

Slika 19. Carska bista na kojoj je prikazan rimski car Kar

Nalazište: *Margum*

Smještaj: Narodni muzej u Požarevcu

Dimenzije: 32,5 x 23,5 cm

Materijal: Mramor

Opis: Mramorni portet na kojem je prikazan Kar otac Karina koji se sukobio s Dioklecijanom u blizini *Marguma* 284. na mjestu na kojemu je bista kasnije i pronađena. Zbog fizionomije lica sigurno je kako se radi o važnoj osobi jer je glava vrlo vjerojatno bila dio počasnoga kipa.

Datacija: Kraj 3. st.

Objavljeno: Popović 2018.b, 13.

8. Keramički kalup iz *Viminaciuma*

Slika 20. Kalup iz *Viminaciuma*

Nalazište: *Viminacium*, položaj selište

Smještaj: Narodni muzej u Požarevcu

Dimenzije: 7,6 x 11 x 1,4 cm

Materijal: Keramika

Opis: Kalup koji prikazuje dvojicu gladijatora čije figure su udubljene u odnosu na pozadinu predmeta. Oba gladijatora imaju kratki mač i kacigu. Na kalupu su izrezbarena slova *MA* s lijeve i *VRSI* s desne strane, a ta slova bi trebala predstavljati kratice njihovih imena.

Datacija: 2. st.

Objavljeno: Vujović 2011, 261, T. V, 1-2. et Jeremić, Antonović, Vitezović 2018., 147.

9. Grobni portret

Slika 21. Portret iz grobnice u *Viminaciumu*

Nalazište: *Viminacium*

Smještaj: Narodni muzej u Požarevcu

Dimenzije: 111 cm visina, 112 cm širina na donjem dijelu

Materijal: Zidno slikarstvo

Opis: Portet na podlozi trapezoidnoga oblika. Okvir je obrubljen crvenom i crnom bojom. U sredini trapeza je portret ženske osobe tamne kose koja nosi naušnicu i bisernu ogrlicu, a odjevena je u tamni ogrtač s dijagonalnim prugama. Dva vijenca se nalaze u gornjim kutevima unutar trapeza.

Datacija: Kasnoantički period

Objavljeno: Spasić-Đurić 2002., 55.

10. Stela iz Kostolca

Slika 22. Grobna stela Lucija Aurelija Andronika

Nalazište: Kostolac, u blizini *Viminaciuma*

Smještaj: Narodni muzej u Beogradu

Dimenzije: 80 x 172 x 20 cm

Materijal: Mramor

Opis: Grobna stela koja svjedoči o pripadniku VII. legije stacionirane u *Viminaciumu*, u gornjem dijelu ukrašeni reljef, a posvetni natpis u donjem dijelu stele

Natpis glasi: D(is) M(anibus)/ L(ucius) Aur(elius) Andro-/ nicus Vet(eranus) ex/ signifero
Leg(ionis)/ VII Cl(audiae) Vix(it) A(nnos) LIII/ L(ucius) Aur(elius) Salvia-/ nus libr(arius)
Co(n)S(ularis)/ filius.

Prijevod: Bogovima Manima, Lucije Aurelije Andronik, veteran i biviši signifer VII. legije Klaudije, živio 53 godine. Lucije Aurelije pisar, sin konzula.

Datacija: 3. st.

Objavljeno: CIL III 12658

11. Grobna stela iz *Viminaciuma*

Slika 23. Grobna stela Publija Publicija Konstanca

Nalazište: Viminacium

Smještaj: Narodni muzej u Požarevcu

Dimenzije: 72 x 195 x 22 cm

Materijal: Vapnenac

Opis: Zabat s rozetom ispod rozete reljef u obliku luka dok je ispod reljefa smješten tekst koji se sastoji 5 redova jer je dio između zadnjeg reda i donjega okvira prazan

Natpis glasi: *P(ublius) Publicius/ Fabia Consta(n)s/ Brixxi(a) (!) e[(ques)?] Leg(ionis) IIII/ F(laviae) F(elicis) T(estamento) F(ieri) I(ussit) H(ic) S(itus) E(st).*

Prijevod: Publiju Publiciju Fabijanu Konstancu, Brixxia, konjaniku 4. legije Flavije, po zapovijedi objave, ovdje je smješten.

Datacija: Razdoblje dinastije Antonina (2. st.)

Objavljeno: Spasić-Đurić 2002., 122. et IMS-02, 00088

12. Personifikacija Gornje Mezije

Slika 24. Zavjetni reljef koji personificira Gornju Meziju

Nalazište: Viminacium

Smještaj: Narodni muzej u Požarevcu

Dimenzije: 51 x 48 cm

Materijal: Pješčenjak

Opis: Zavjetni reljef koji prikazuje simbole provincije Gornje Mezije. U sredini se nalazi osoba odjevena u hiton koja u lijevoj ruci odnosno na desnoj strani reljefa drži lava, dok u desnoj ruci, a na lijevoj strani reljefa drži bika. Životinje su predstavljale IV. i VII. legiju, a uklopljene u reljef zajedno s osobom prikazuju simbol provincije koji će se kasnije koristiti i na novcu kovanome u Viminaciumu

Datacija: 3. st.

Objavljeno: Spasić-Đurić 2002., 168.

13. Grobni natpis iz *Viminaciuma*

Slika 25. Grobni natpis Tita Aurelija Merkatora

Nalazište: Viminacium

Smještaj: Narodni muzej u Požarevcu

Dimenzije: 30 x 50,5 x 6 cm

Materijal: Vapnenac

Opis: Grobni natpis koji je prelomljen na dva dijela koja čine natpis, za razliku od funerarnih stela nema reljefa niti ukrasa na gornjem dijelu već samo izrezbareni okvir unutar kojega je napisan tekst koji je složen u 11 redova, a natpis je prelomljen u 6. redu. Posvećen je dvojici pripadnika VII. legije

Natpis glasi: D(is) M(anibus)/ T(ito) Aur(elio) Mer-/ catori Vet(erano) ex Imag(inifero) Leg(ionis)/ VII Cl(audiae) Vix(it) Ann(os)/ L et Aur(elio) Marci-/ ano Mil(iti) Leg(ionis)/ eiusd(em) vix(it) Ann(os)/ XXX mil(itavit) Ann(os) V/ T(itus) Aur(elius) Quintus Vet(eranus)/ Leg(ionis) eiusd(em) H(ic) P(ositi) S(unt).

Prijevod: Bogovima Manima, Titu Aureliju, trgovcu veteranu bivšem nositelju znakovlja VII. legije Klaudije, živio 50 godina i Aureliju Marcijanu vojniku legije živio 30 godina, služio vojsku 5 godina. Tit Aurelije Kvint veteran legije od onih koji ovdje počivaju.

Datacija: Druga polovica 2. st.

Objavljeno: AE 1971., 419. et IMS 02 120

14. Novac s prikazom Gordijana III.

Slika 26. Portret Gordijana III. na novcu

Nalazište: Viminacium

Smještaj:

Dimenzije: 19,83 x 30, 70 mm

Nominala: Dupondij

Opis: Na aversu je vidljiv portret cara Gordijana III. pod oklopom s lovorovim vijencem. Gordijan III. je otvorio carsku kovnicu u Viminaciumu, stoga je novac s njegovim portretom moguće datirati u 241. ili 242. godinu. Na reversu je prikazana personifikacija Gornje Mezije odnosno ženska osoba s lavom i bikom.

Natpis glasi: Avers: IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG Revers: P M S C-OL VIM AN III

Prijevod: Avers: Imperator Cezar Marko Antonije Gordijan, *Augustus* (uzvišeni), Revers: *Viminacium*, kolonija provincije Gornje Mezije, godine treće.

Datacija: 241.-242.

Objavljeno: RIC V 261c; Vojvoda et Mrđić, 2018., 336., cat 2566.

15. Novac s prikazom Filipa Arapina

Slika 27. Sestercij na kojem je prikazan Filip Arapin

Nalazište: Viminacium

Smještaj: Danas u privatnom vlasništvu

Dimenzije: 27 mm

Nominala: Sestercij

Opis: Portret Filipa Arapina privremenoga vladara okrunjenog lovorom je vidljiv na aversu dok je na reversu prisutna personificirana Gornja Mezija

Natpis glasi: Avers: IMP M IUL PHILIPPUS AUG, Revers: PMS COL VIM AN V

Prijevod: Avers: Car Marko Julije Filip *Augustus* (uzvišeni), Revers: *Viminacium*, kolonija provincije Gornje Mezije, godine pete.

Datacija: 243.-244.

Objavljeno: RPC 2396; Varbanov 2005., 132.

16. Pakacijanov prikaz na novcu

Slika 28. Antoninijan s prikazom Pakacijana

Nalazište: *Viminacium*

Smještaj: Münzkabinett u Berlinu

Dimenzije: 8 x 22 mm

Nominala: Antoninijan

Opis: Pakacijan koji prikazuje portret Antoninijana jednoga od uzurpatora tijekom razdoblja vojničkih careva. Avers prikazuje okrunjeni Antoninijanov portret dok je na reversu prikazana božica Konkordija.

Natpis glasi: Avers: IMP TI CL MAR PACATIANVS AVG Revers: CONCORDIA MILITVM

Prijevod: Avers: Car Tit Klaudije Marko Pakacijan *Augustus* (uzvišeni), Revers: Slogom vojnika.

Datacija: 248.-249.

Objavljeno: RIC V 001a; RSC 002; OCRE/numismatics.org/RIC_IV

17. Novac s portretom Trajana Decija

Slika 29. Dupondij Trajana Decija

Nalazište: Viminacium

Smještaj: Tantalus coin registry, coin #28093

Dimenzije: Promjer: 23, 75 mm

Nominala: Dupondij

Opis: Dupondij je još jedan primjer rada carske kovnice u *Viminaciumu*. Na aversu je prikazan portret cara Trajana Decija okrunjenog zrakastom krunom dok revers prikazuje personificiranu Gornju Meziju s pripadajućim legijskim simbolima.

Natpis glasi: Avers: IMP TRAIANVS DECIVS AVG, Revers: PMS COL VIM AN XI

Prijevod: Avers: Car Trajan Decije *Augustus* (uzvišeni), Revers: *Viminacium*, kolonija provincije Gornje Mezije, godine jedanaeste.

Datacija: 249.-250.

Objavljeno: AMNG 125; Borić-Brešković 1976.

18. Hostilijanov portret na novcu

Slika 30. Sestercij s prikazom Hostilijana

Nalazište: Viminacium

Smještaj: Privatno vlasništvo

Dimenzije: Promjer: 25, 6 mm

Nominala: Sestercij

Opis: Novac kovan od patine na čijemu je aversu prikazan Hostilijanov portret dok revers prikazuje personificiranu *Moesiu Superior*. Hostilijan je boravio u Viminaciumu u jednoj godini svoje vladavine, stoga bi novac bio datiran u 251. godinu

Natpis glasi: Avers: C VAL HOST M QVINTVS C, Revers: PMS COL VIM AN XII

Prijevod: Avers: Gaj Valentinijan Hostilijan Kvint, car, Revers: *Viminacium*, kolonija provincije Gornje Mezije, godine dvanaeste.

Datacija: 251.

Objavljeno: RPC Online IX 37 (Roman provincial coinage online)

19. Portret Valerijana

Slika 31. Antoninijan s prikazom cara Valerijana

Nalazište: Viminacium

Smještaj: American Numismatic Society

Dimenzije: 6 x 21, 7 mm

Nominala: Antoninijan

Opis: Novac koji prikazuje cara Valerijana, na aversu je prikazana njegova okrunjena glava dok revers prikazuje boga Saturna koji u ruci drži scythe odnosno kosu za travu.

Natpis glasi: Avers: IMP C P LIC VALERIANVS AVG Revers: AETERNITATI AVGG

Prijevod: Avers: Imperator Gaj Publije Licinije Valerijan *Augustus* (uzvišeni), Revers: Vječnosti uzvišenome.

Datacija: 254.-255.

Objavljeno: RIC VII 210; OCRE/numismatics.org/RIC_V (Datum pristupa: 2. 5. 2020.)

20. Galijenov portret

Slika 32. Aureus s prikazom cara Galijena

Nalazište: Viminacium

Smještaj: Narodni muzej u Beogradu

Dimenzije: Promjer: 20, 5 mm

Nominala: Aureus

Opis: Novac na kojemu je prikazan Galijen čijim carevanjem prestaje kovanje carskoga novca. Na aversu je prikazan okrunjen lovorovim vijencem. Na reversu je ponovno prikazan Galijen okrunjen zrakastom krunom, ogrnut klamidom i ispruženih ruku te u lijevoj ruci drži kuglu.

Natpis glasi: Avers: IMP GALLIENUS PP AVG Revers: Oriens AUG C/D

Prijevod: Avers: Car Galijen, otac domovine, *Augustus* (uzvišeni), Revers: Na istoku August i Car

Datacija: 257./258.

Objavljeno: RIC VII 113; <http://www.narodnimuzej.rs/antika/zbirka-antickog-novca/> (Datum pristupa: 5. 5. 2020.)

21. Ranokršćanska fibula

Slika 33. Ranokršćanska fibula iz Aqua

Nalazište: Aquae, Prahovo

Smještaj: Narodni muzej u Beogradu

Dimenzije: 8,7 cm

Materijal: Bronca djelomično pozlaćena

Opis: Lukovičasta fibula koja pripada skupini Petković 34 C 1 b. Gornji dio fibule je ukrašen trima lukovicama dok je na nozi fibule kristogram koji poistovjećuje predmet s kontekstom ranoga kršćanstva.

Datacija: 4. st.

Objavljeno: Petković 2018.b, 99.

22. Staklena posuda

Slika 34. Staklena posuda iz *Aqua*

Nalazište: *Aquae*, Prahovo

Smještaj: Narodni muzej u Beogradu

Dimenzije:

Materijal: Staklo

Opis: Dno oštećene staklene posude. Artefakt je otkrnut na desnoj strani. Na sačuvanom djelu je vidljiva Fondo d'oro tehnika koja prikazuje 3 osobe (roditelje s djetetom). Iznad portreta se nalazi natpis *Vivas in Deo* koji potvrđuje kako je riječ o ranokršćanskom nalazu.

Datacija: 3./4. st.

Objavljeno: Rankov 1983., 85.-89.; Ružić 1994, kat.1194, T. XLIV/1.

23. Nadgrobna stela *Bononia/Ratiaria*

Slika 35. Nadgrobna stela Aurelija Pista

Nalazište: Dvojba je prisutna je li predmet potekao iz *Bononie* ili *Ratiarie*

Smještaj: Kunsthistorisches Museum u Beču

Dimenzije: 58 x 115 x 17 cm

Materijal: Vapnenac

Opis: Nadgrobna stela ukrašena s vijencem i nišom iznad dijela gdje je natpis. Tekst se sastoji od 11 redova unutar okvira te od jednoga reda ispod i iznad glavnog dijela.

Natpis glasi: D(is) M(anibus)/ Aur(elio) Pisto mi-/ litavit annis/ XXVII B(ene)f(iciarius) vixit/ annis LXXIII/ Val(eria) Faventina/ coniux vix(it) annis LXXII/ Val(erius) Paulinus Trib(unus) Leg(ionis)/ Vincentius ex (s)uperi(u)s/ et Pistus circit(or) fili(i)/ Sisia filia patri ben(e) me(renti)/ sepulchrum (h)onorave-/ runt;

Prijevod: Bogovima Manima, Aureliju Pistu, dobrovoljno služio vojsku 27 godina, živio 73 godine, Valerija Faventina supruga živjela 72 godine. Valerije Paulin, tribun legije, Vincentije bivši nadređeni i Pist sin stražar i kći Sisija ocu, dobrim zaslugama, časno pokopani.

Datacija: Između 170. i 300. godine

Objavljeno: CIL III 6292

24. Počasni natpis iz *Ratiarie*

Slika 36. Natpis zahvale caru Anastaziju

Nalazište: *Ratiria*, Arčar

Smještaj:

Dimenzije:

Materijal: Kamen

Opis: Kameni spomenik posvećen caru Anastaziju koji je pokrenuo obnovu *Ratiarie* koja je prethodno bila uništena tijekom hunskih napada. Na kamenu nema nikakvih ukrasa, nego samo dva manja trokuta na lijevom i desnom kraju dok su 3 reda teksta uklesana unutar okvira.

Natpis glasi: Anastasiana/ Ratiria/ semper floreat

Prijevod: Anastazijeva Racijarija će zauvijek cvijetati

Datacija: Prijelaz iz 5. u 6. st.

Objavljeno: Dinchev 2015., 178.

25. Stela iz *Ratiarie*

Nalazište: *Ratiaria*, Arčar

Smještaj: Zavičajni muzej u Vidinu

Dimenzije: 97 x 103 x 31 cm

Materijal: Mramor

Opis: Mramorna stela pronađena u Arčaru, oštećena, nepotpuni tekst, nadgrobni spomenik koji spominje više osoba.

Natpis glasi: - - - - / *C. Plot(ius) Valens fi-/ lio contra votum/ sibi et Ulpiae/ Dianillae con-/ iugi et Plotis/ Plotiae Ploti-/ nae Valentinae/ filis vivos (sic)/ faciunudum/ curavit.*

Prijevod: - - - Gaj Plotije Valens sinu, sebi i Ulpiji Dijani supruzi i Plotisu Plotine Valentine sinu za života, učinili liječenje.

Datacija: 2./3. st.

Objavljeno: AE 2010. (2007.), 451. et Karadimitrova 2007., 103.-115.

26. Ukrašena fibula iz *Tricorniuma*

Slika 37. Ukrašena fibula iz *Tricorniuma*

Nalazište: Tricornium, Ritopek

Smještaj:

Dimenzije:

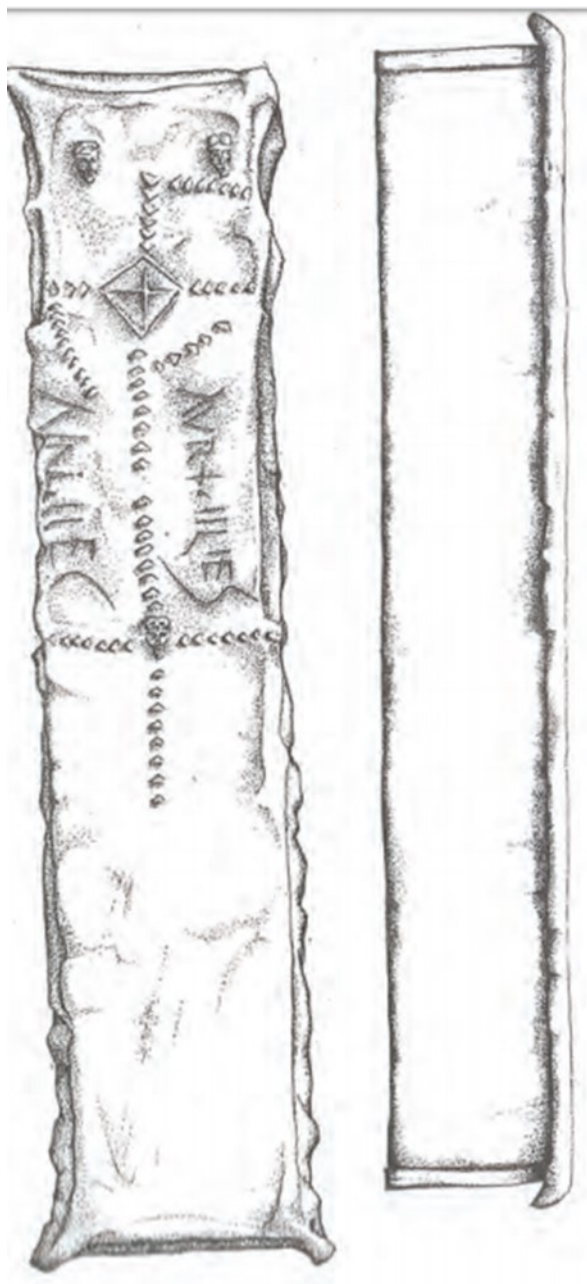
Materijal: Srebro

Opis: Fibula se sastoji od triju vojnih rogova različitih piskova i širokih otvora, a tipološki se svrstava među Petković 22 D grupu fibula i među rijetkim je pronađenim fibulama tog tipa. Takve su fibule vjerojatno dodijeljivane prema vojnim zaslugama.

Datacija: 2. do 4. st.

Objavljeno: Jovanović 2007., 61. et Petković 2018.b, 81.

27. Sarkofag iz Vinceie

Slika 38. Olovni sarkofag pronađen u Vinceii

Nalazište: Vinceia, Smederevo

Smještaj: Muzej u Smederevu

Dimenzije:

Materijal: Olovo

Opis: Reljefni oblik je napravljen lijevanjem, a sadrži prikaz kristograma napravljenog od niza trokuta u čijemu centru je deltoid. Na sarkofagu se nalazi ugravirani natpis pokojnice Aurelije Salelije, najdraže kćeri.

Datacija: 3./4. stoljeće

Objavljeno: Cunjak et Marković-Nikolić 1997, 37. et Jeremić et Ilić 2018., 237.

28. Zavjetni natpis iz *Lederate*

Slika 39. Zavjetni natpis posvećen Jupiteru

Nalazište: Lederata, Ram

Smještaj: Ram

Dimenzije: 109 x 60 cm

Materijal: Vapnenac

Opis: Predmet pronađen in situ s natpisom u 5 redova. Pripadnik VII. legije se zavjetuje Jupiteru što predstavlja još jedan trag boravka pripadnika legijske postrojbe u kastelu u *Lederati*.

Natpis glasi: I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ Vexil(latio) Leg(ionis)/ VII Cl/ [sub] (c)ura-/ C(aius) Licin(us) Rufin (centurionis)

Prijevod: Jupiteru, najvećemu i najboljem, zastavnik VII. legije Klaudije, pod brigom, Gaj Licinije Rufin centurion (Simbol u zadnjem redu predstavlja funkciju *centuriona*).

Datacija: Između 150. i 250. godine

Objavljeno: CIL III 1643 et IMS 02, 293

29. Oltarni fragment

Slika 40. Oltarni fragment s lokaliteta *Cuppae*

Nalazište: *Cuppae*, nekropola u Golubcu

Smještaj: Ostava narodnog muzeja u Požarevcu

Dimenzije: 20 (visina sačuvanog dijela) x 17,5 x 11 cm

Materijal: Vapnenac

Opis: Oltarni fragment izrađen od vapnenca koji nije sačuvan u cijelosti, već je poznat samo njegov donji dio, stoga i njegov tekst nije u potpunosti sačuvan, nego se samo može nagađati kako je izgledao kapitel i gornji dio teksta. Preostala su 4 reda teksta i potporni dio oltara. Preostali dio teksta također nije moguće u potpunosti detektirati.

Natpis glasi: *ob sa(lutem)/ T(itus) Ael(ius) res-/ pectus O-/ escenses/ v(otum) l(ibens) s(olvit)*

Prijevod: - - - za sigurnost Tita Elija cijenjenoga stanovnika *Oescusa*, zavjetom riješena sloboda.

Datacija: 2. st.

Objavljeno: Swoboda, *Forschungen am obermoesischen Limes*, 1939., 8.

30. Tiberijeva tabla

Slika 41. Tiberijeva tabla pronađena u Gospođinom Viru

Nalazište: Gospođin Vir, u blizini antičke *Taliate*

Smještaj:

Dimenzije: 180 x 150 cm

Materijal: Vapnenac

Opis: Tabla govori o rimskoj izgradnji ceste kroz Đerdapsku klisuru.

Natpis glasi: *Ti(berio) Caesare Au[g(usti) f(ilio)/ Augusto imperato(re)/ Pont(ifice) max(imo) tr(ibunica) pot(estate)/ Leg(io) IIII Scyt(hica) Leg(io) V Maced(onica).*

Prijevod: Tiberiju Cezaru sinu Augustovome, uzvišenome caru, vrhovnome svećeniku i moćnome tribunu, Legija IIII. *Scythica* i legija V. *Macedonica*.

Datacija: 33./34. g.

Objavljeno: CIL III 1698.

31a. Vojna diploma iz *Taliata*

Slika 42. Vojna diploma iz *Taliata*, prikaz prednje i stražnje strane

Nalazište: *Taliata*, Donji Milanovac

Smještaj: Narodni muzej u Beogradu

Dimenzije: 20 x 15,7 cm

Materijal: Bronca

Opis: Vojna diploma na kojoj je tekst ugraviran okomito na jednoj i vodoravno na drugoj strani. Diploma se sastoji od 6 rupica od kojih su 4 u kutevima dok su preostale 2 na sredini i dijele tekst. Diploma se zahvaljuje dvanaestorici vojnika za obavljenju vojnu službu. Zbog povezanosti s Vespazijanom nastanak diplome je preciziran te je ona izdana 75. godine.

Datacija: 75. godina po. Kr.

Objavljeno: Popović, Tiussi, Verzár 2018., cat 3.

31b. Drugi dio diplome iz *Taliata*

Slika 43. Vojna diploma iz Taliata, oštećeni dio

Nalazište: Taliata, Donji Milanovac

Smještaj: Narodni muzej u Beogradu

Dimenzije: 20 x 15,7 cm

Materijal: Bronca

Opis: Drugi dio vojne diplome povezane s prethodno navedenom diplomom. Također je ispisana na obje strane, no oštećena je te su u jednome kutu pridružena dva manja fragmenta.

Datacija: 75. godina po. Kr.

Objavljeno: Popović, Tiussi, Verzár 2018., cat 3.

32. Brončani kipić Jupitera

Slika 44. Brončani kipić Jupitera iz *Transdierna*

Nalazište: *Transdierna*, Tekija

Smještaj: Arheološki muzej Đerdapa u Kladovu

Dimenzije: Visina: 10 cm

Materijal: Bronca

Opis: Manja statueta koja prikazuje Jupitera u njegovoj ikonografskoj pozi. Pruža još jedan primjer štovanja vrhovnog božanstva i na samome limesu,

Datacija: 1./2. st.

Objavljeno: Gavrilović-Vitas 2018., 176.

33. Zavjetni prikaz boga Mitre

Slika 45. Mramorna zavjetna ikona boga Mitre iz *Transdierne*

Nalazište: *Transdierna*, Tekija

Smještaj: Arheološki muzej Đerdapa u Kladovu

Dimenzije: 55 x 61 x 7 cm

Materijal: Mramor

Opis: Predmet prikazuje perzijsko božanstvo Mitru čiji kult nikad nije bio potpuno asimiliran rimskome panteonu, no ovaj nalaz je primjer kako na limesu nisu poznavali samo rimske bogove, već su rimskim bogovima pridružili i kultove iz drugih religija. Na samome reljefu Mitra je prikazan u sceni žrtvovanja bika.

Datacija: 2./3. st.

Objavljeno: Gavrilović-Vitas 2018., 189.

34. Brončana hemina

Slika 46. Brončana mjera (hemina) iz *Transdiarne*

Nalazište: *Transdiarna*, Tekija

Smještaj:

Dimenzije: 9,7 x 9,5 cm

Materijal: Bronca

Opis: Brončana hemina koja je služila za skladištenje tekućine, zapremnine 0,27 L. Linijama je podijeljena u 4 polja, a natpisi u 2 reda dokazuju kako su je koristili pripadnici kohorte V. *Gallorum*

Datacija: 1./2. st.

Objavljeno: Cermanović-Kuzmanović 1984., 343.

35. Skulptura Junone iz *Transdierne*

Slika 47. Skulptura iz *Transdierne* s posvetom Junoni

Nalazište: *Transdierna*, Tekija

Smještaj: Danas u kompleksu Beogradske tvrđave

Dimenzije: Visina 80 cm

Materijal: Mramor

Opis: Skulptura je izrađena od bijelog mramora i iako joj nedostaje glava, a torzo je samo ogrnut smatra se kako je zbog posvete u podnožju kip prikazivao božicu Junonu. Na postolju kipa su uklesana 4 reda teksta.

Natpis glasi: *Iunoni Regin(a)e/ Ulp(ius) Ant(onius) Quintus dec(urio)/ aedilic(us) quaest(or)*
M(unicipii) D(robetae) Ob/ honor(em) Q(uin)q(uennalitatis) port{u}s.

Prevedeno: Junoni kraljici, Ulpije Antonije Kvint, dekurion, edil i kvestor municipija *Drobeta* za čast Kvinkvenalija (petodnevnica ?).

Datacija: 2./3. st.

Objavljeno: Vulić: *Spomenik XCVIII*, 1941., 469.

36. Brončani kipić Merkura

Slika 48. Brončani kipić Merkura iz *Diane*

Nalazište: *Diana*, Karataš

Smještaj: Arheološki muzej Đerdapa u Kladovu

Dimenzije: Visina: 14 cm

Materijal: Bronca

Opis: Prikaz razodjevenoga Merkura koji nosi petasos na glavi i krilate sandale, u lijevoj ruci drži marsupium dok mu kaducej u desnoj ruci nedostaje.

Datacija: Prva polovica 1. st. po. Kr.

Objavljeno: Gavrilović-Vitas 2018., 181.

37. Glava božice Diane

Slika 49. Glava božice Diane pronađena na lokalitetu *Diana*

Nalazište: *Diana*, Karataš

Smještaj: Arheološki muzej Đerdapa u Kladovu

Dimenzije: Visina: 5,5 cm

Materijal: Mramor

Opis: Glava Diane pronađena na lokalitetu koji je nosio njeno ime potvrđuje štovanje božice lova u istome mjestu. Glava je malih dimenzija, stoga je vjerojatno jedini sačuvani dio kipa.

Datacija: Kasno 1., početak 2. st.

Objavljeno: Gavrilović-Vitas 2018., 182.

38. Fibula iz *Diane*

Slika 50. Fibula nađena u *Diani*, tip Petković 11

Nalazište: *Diana*, Karataš

Smještaj: Arheloški muzej Đerdapa u Kladovu

Dimenzije: 5,5 cm

Materijal: Bronca

Opis: Zglobna fibula ravne i kratke glave s blago zakrivljeno izlivenim lukom i profiliranim uzdužnim rebrom.

Datacija: Kraj 3. st.

Objavljeno: Petković 2018.b, 72.

39. Mramorna bista iz *Diane*

Slika 51. Mramorna bista cara Albina iz *Diane*

Nalazište: Diana, Karataš

Smještaj: Narodni muzej u Beogradu

Dimenzije: Visina: 36 cm

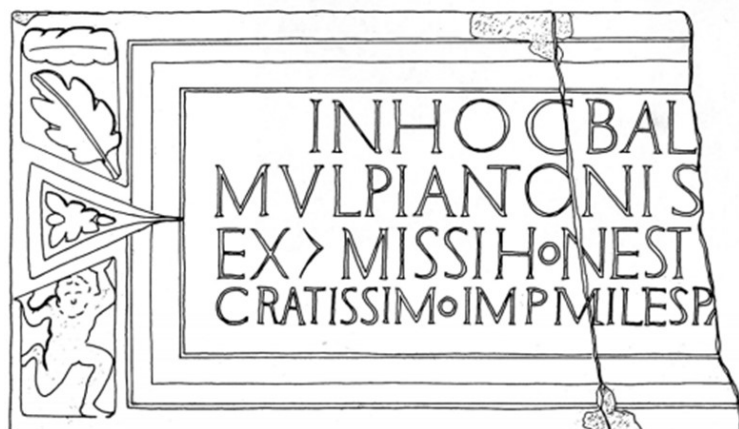
Materijal: Mramor

Opis: Portret muške osobe s profiliranim facijalnim dodacima, kratke kovrčave kose, kompaktne brade, velikih otvorenih očiju i dubokih bora. Prikazan je Klodije Albin, uzurpator u razdoblju kada je Septimije Sever postao novi car.

Datacija: Između 193. i 207. godine

Objavljeno: Rankov 1987., 209. et Popović, Tiussi, Verzár 2018., cat 13.

40. Natpis iz *balneuma* u *Diani*

Slika 52. Rekonstruirani natpis iz *balneuma* u *Diani*

Nalazište: Diana, Karataš

Smještaj: Arheološki muzej Đerdapa u Kladovu

Dimenzije: 85 x 40 cm

Materijal: Mramor

Opis: Natpis je oštećen, nedostaje mu desni dio teksta u lijevome uglu je prisutan reljefni ukras dok je natpis smješten unutar trostrukoga okvira

Natpis glasi: *In hoc bal[neo]/ M. Ulpi Antoni[?]/ EX (centurione) Missi honest(a) [?]/ cratissimo imp(eratore) miles p[ro]avimentum fecerunt[?].*

Prijevod: U ovome *balneumu*, Marko Ulpije Antonije, bivšega *centuriona* časno poslanoga, carskim vojnicima napravio popločenje.

Datacija: 2. st.

Objavljeno: Kondić 1987., 41. (pronađen tijekom iskopavanja 1970.)

41. Bista iz *Pontesa*

Slika 53. Portret Trajanovoga oca

Nalazište: Pontes, Kostol kod Kladova

Smještaj: Narodni muzej u Beogradu

Dimenzije: 29 x 22,7 cm

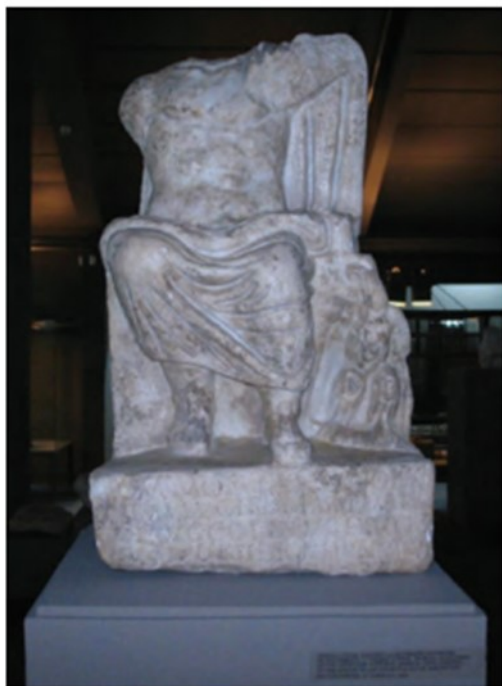
Materijal: Bronca

Opis: Prisutna je dvojba prikazuje li bista Trajana ili njegovoga oca, no pronalazak biste u blizini Trajanovoga mosta nedvojbeno upućuje kako je portret pripadao razdoblju oko 100. godine. Bista je bila dio veće skulpture što je vidljivo zbog oštećenja u dijelu vrata.

Datacija: 1./ 2. st.

Objavljeno: Popović, Tiussi, Verzár 2018., cat 4.

42. Mramorna skulptura bez glave

Slika 54. Jupiter iz *Pontesa*, mramorni kip

Nalazište: *Pontes*, Kostol kod Kladova

Smještaj: Arheološki muzej Đerdapa u Kladovu

Dimenzije: 65 x 35 cm

Materijal: Mramor

Opis: Mramorni kip Jupitera kojemu nedostaje glava, moguće ga je identificirati s obzirom na votivni natpis I O M s epitetom *Montanus* kojeg nema na drugim kipovima na obližnjem području. Osim tijela sačuvan je i votivni natpis u podnožju kipa u kojemu su uklesana 4 reda teksta. Pronađen je 1979. tijekom istraživanja u Kostolu uz *porta principalis sinistra*.

Natpis glasi: I O M Montano nomi-/ ne M(arci) Luci Romani Mari-/ ni (us) Aug(ustalis) Col(oniae)/ Drub(etae) ex vo-/ tum (sic) in possessione sua posuit.

Prijevod: Jupiteru, najvećemu i najboljemu, planinskoga imena, Marko Lucije, augustal kolonije *Drobete* iz zavjeta, među svoje posjede postavio.

Datacija: 2./3. st.

Objavljeno: Vasić 1984., 46. et Gavrilović-Vitas 2018., 174. (pronađen 1979.)

43. Zavjetna ikona iz *Pontesa*

Slika 55. Zavjetna ikona Libera i Libere iz *Pontesa*

Nalazište: Pontes, Kostol

Smještaj: Muzej krajine u Negotinu

Dimenzije: 42 x 29 x 6 cm

Materijal: Mramor

Opis: Glavna scena reljefa je prikazana iznad i u tom djelu se nalaze Liber (s lijeve) i Libera (s desne strane). Reljef sa 6 sporednih figura se nalazi ispod Libera i Libere. Predmet se smatra votivnim jer u gornjem dijelu iznad glavne scene jedan red teksta, a ispod sporednog reljefa su uklesana još dva reda teksta.

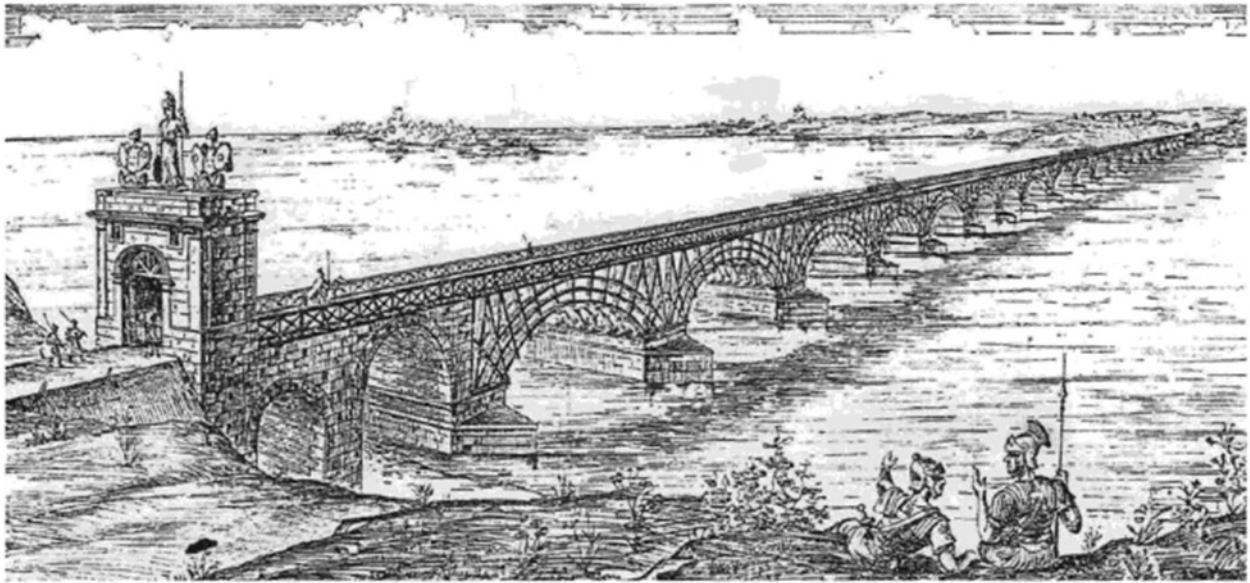
Natpis glasi: *De(is) Lib(ero) et Liber(ae) (sic!)/ Aur(elius) Siro ex voto/ URU L(ibens) hedera posuit.*

Prijevod: Bogovima Liberu i Liberi. Aurelije Siro iz zavjeta, dao zavjet slobode.

Datacija: Prijelaz iz 2. u 3. st.

Objavljeno: Vasić et Jovanović 1987., 127.-134.

44. Rekonstrukcija Trajanovoga mosta

Slika 56. Trajanov most prema rekonstruiranom nacrtu

Nalazište: Između *Pontesa* i *Drobeta*, danas uz srpsko-rumunjsku granicu

Smještaj: Sačuvani dijelovi mosta su ostali na svojoj antičkoj lokaciji dok je većina mosta uništena.

Dimenzije: Ukupna dužina mosta je bila dugačka 1135 m

Materijal: Kamen, drvo i opeka

Opis: Most je projektirao Apolodor iz Damaska, a sastojao se od 20 stupova koji su nosili gornju drvenu konstrukciju. Svrha mosta je bila da služi za prijelaz preko Dunava iz Gornje Mezije prema Daciji, a danas su ostali sačuvani samo stupovi koji su se nalazili na dunavskim obalama, a podvodnim pregledi bi omogućili otkrivanje novih dijelova koji su činili most.

Datacija: Građen je na samome početku 2. st. između 102. i 105. godine zbog sukoba s Dačanima

Objavljeno: Bulzan 2010., 67. (Rekonstrukciju je izradio E. Dupperex 1907.)

45. *Tabula Traiana*

Slika 57. *Tabula Traiana* kao dio Đerdapskoga puta

Nalazište: Do 1969. na originalnoj lokaciji Đerdapskoga dijela rimske ceste, a te godine je zbog izgradnje hidroelektrane Tabula preseljena današnju lokaciju gdje Dunav ne prodire.

Smještaj: Uz Dunav, uzvodno od Tekije

Dimenzije: 8,20 x 3,85 m

Materijal: Kamen isklesan u stijeni

Opis: *Tabula Traiana* je napravljena kako bi komemorirala završetak izgradnje rimske ceste kroz Đerdapsku klisuru. Glavni dio je izgrađen poput pročelja hrama s *tympanumom*. Uokvireni dio Tabule (*tabula ansata*) sadrži tekst koji se prvotno sastojao od 6 redova, a danas su 4 ostala sačuvana

Natpis glasi: IMP(erator) Caesar Divi Nervae F(ilius) Nerva Traianus/ Aug(ustus) Germ(anicus) Pontif(ex) Maximus Trib(unicia)/ Pot(estates) IIII Pater Patriae Co(n)s(ul) III Mont(ibus/ excisis) A(mni)bus Sup(er) A(tis vitam f)e(cit).

Prijevod: Imperator Cezar sin božanskoga Nerve, Nerva Trajan uzvišeni, pobjednik nad Germanima, vrhovni svećenik, tribun IIII. put, otac domovine, konzul III. put, za života je učinio pristupačnim put kroz planine.

Datacija: Početak 2.st.

Objavljeno: Marsigli 1726. et CIL III 8267

15. Popis antičkih izvora

Apijan

The Roman History, preveo H. White, 1899., London, New York

Dion Kasije

Dio's annals of Rome, preveo H. B. Foster, 1905., New York

Eutropije

Eutropi breviarium, ed. J. C. Hazzard, 1898., New York, Cincinnati, Chicago

Higijan

Hygini gromatici liber de munitionibus castrorum, ed. G. Gemoll, 1879., Leipzig

Hijeroklo

Hierocles Synecdemos, ed. A. Burckhardt, 1893., Leipzig

Itinerarum Antonini

Itinerarium Antonini Augusti; Vetera Romanorum itinera 1.-533., ed. P. Wesseling 1735., Amsterdam

Itinerarium Hierosolimitanum

Itinerarium Hierosolimitanum; Vetera Romanorum itinera 549.-617., ed. P. Wesseling 1735., Amsterdam

Jordanis

Jordanis Romana et Getica, ed. Th. Mommsen, MGH, 1882., Berlin

Marcelin Komes

Marcelini Comitis Chronicon, ed. Th. Mommsen, MGH, 1893., Berlin

Plinije Stariji

Naturalis Historiae, Histoire naturelle de Plin, ed. M. É. Littré, 1865., Pariz

Polibije

Polybius: The histories, prijevod W. R. Patonn, 1966., London

Prisk

Prisci Panitae fragmenta, ed. L. Dindorf, HGM, 1870., Leipzig

Prokopije

De aedificiis, Procopius of Caesarea: Buildings, prijevod H. B. Dewing, 1971., London, Cambridge

Ptolomej

Geographia universalis: vetus et nova, complectens Claudii Ptolomeaei Alexandrini enarrationis libros VIII, ed. S. Munster, 1540., Basel

Strabon

The geography of Strabo, prijevod H. C. Hamilton et W. Falconer, 1903., London

Tabula Peutingeriana

<https://www.tabula-peutingeriana.de/index.html>

Tacit

Cornelii Taciti, Annalium ab excessu divi augusti libri, The annals of Tacitus, ed. H. Furneaux, 1894., Oxford

Tacitus: The Germania, ed. D. R. Stuart, 1916., New York

Teofilakt Simokata

Theophylacti Simocattae Historiarum libri octo, ed. I. Bekkerus, 1834., Bonn

16. Popis kratica

AE	<i>Année épigraphique</i>
CIL	<i>Corpus inscriptiones Latinorum</i>
DARE	<i>Digital Atlas of the Roman empire</i>
IMS	<i>Inscriptiones Moesiae Superioris</i>
UEL	<i>Ubi erat Lupa</i>

17. Popis literature

- Bošković 1978. Đ. Bošković, Aperçu sommaire sur les recherches archéologiques du Limes romain et paléobyzantin des Portes de Fer; *Mélanges de l'École française de Rome*, 1978., 425.-463.
- Božanić 2017. A. Božanić, Danube limes through iron gates in Late Roman and Early Byzantine Empire: Contribution on the location of Procopius' forts; *Classica Cristiana nr. 12*, Iași 2017., 33.-54.
- Božić 2014. I. Božić, Gornja Mezija-krajnja granica Ilirika; *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, Sarajevo 2014., 72.-102.
- Bulzan 2010. C. Bulzan, *Itinirerari Traianee: Baetica romana*, Bukurešt 2010.
- Bunson 1994. M. Bunson, *Encyclopedia of the Roman empire*, New York 1994.
- Cermanović-Kuzmanović 1984.
A. Cermanović-Kuzmanović, Tekija (*Transdierna*), neka razmatranja; *Starinar vol. XXXIII.-XXXIV.*, Beograd 1984., 337.-344.
- Dinchev 2015. V. Dinchev, *Ratiaria From Colonia Ulpia Traiana Ratiaria to Anastasiana Ratiaria*; In: R. Ivanov (ed.). *Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses in Bulgaria*, Sofia 2015., 173.-196.
- Garašanin et Vasić 1980.
M. Garašanin et M. Vasić, Trajanov most-kastel *Pontes*; *Đerdapske sveske, vol I.*, Beograd, 1980., 7.-50.
- Garašanin, Vasić, Marjanović-Vujović 1984.

- M. Garašanin, M. Vasić, G. Marjanović-Vujović, Trajanov most-castrum Pontes; *Đerdapske sveske vol II.*, Beograd 1984., 25.-84.
- Gargano 2018. I. Gargano, Locating the 6th century Βιμινάκιον; *24th limes congress, book of abstracts*, Beograd 2018., 92.-93.
- Gavrilović-Vitas 2018.
- N. Gavrilović-Vitas, Roman Religion and Cults on the Danube Limes in Serbia; *Vivere militare est vol I.*, Beograd 2018., 169.-196.
- Golubović 2018. S. Golubović, *Viminacium*: public presentation and visitor research; *24th limes congress, book of abstracts*, Beograd 2018., 146.
- Gušić 1996. S. Gušić, Trajan's bridge: A contribution towards its reconstruction; *Roman limes on the middle and lower Danube*, Beograd 1996. 259.-261.
- Ilić et Jeremić 2018.
- O. Ilić et G. Jeremić, Early Christian Finds on the Middle Danube Limes; *Vivere militare est vol I.*, Beograd 2018., 247.-290.
- Ivanov 2003. M. Ivanov, *Bononia; Roman and early Byzantine settlements in Bulgaria vol II.*, Sofia 2003., 18.-22.
- Jeremić et Ilić 2018.
- G. Jeremić et O. Ilić, Evidence of Early Christianity on the Danube Limes, from *Singidunum* to *Aquae*; *Vivere militare est vol I.*, Beograd 2018., 197.-246.
- Jeremić, Antonović, Vitezović 2018.
- G. Jeremić, D. Antonović, S. Vitezović, Craftsmanship Along the Middle Danubian Limes; *Vivere militare est vol I.*, Beograd 2018., 131.-168.
- Jordović 1996. Č. Jordović, The Roman road in the Iron gate gorge; *Roman limes on the middle and lower Danube*, Beograd 1996., 257.-258.
- Karavas 2001. J. Karavas, *The evolution of roman frontier defence systems and fortifications of the lower danube provinces in the first and second centuries AD*, Durham 2001.

- Kondić 1987. V. Kondić, Le balneum du camp de Diana; *Đerdapske sveske*, vol IV., Beograd 1987., 39.-42.
- Korać 2014. M. Korać, *Rimski limes u Srbiji*, Beograd 2014.
- Korać, Golubović, Mrđić 2018.
M. Korać, S. Golubović, N. Mrđić, Research of Viminacium and its Suburban Zones; *Vivere militare est*, vol II., Beograd 2018., 41.-72.
- Luka 2014. K. Luka, *Colonia Ulpia Traiana Ratiaria*: The rediscovery of the ancient city; *Ratiaria semper floreat vol I.*, Sofia 2014., 50.-64.
- Mirković 1968. M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968.
- Mirković 1996. M. Mirković, Iron gates and the roman policy on the Moesian Limes (33.-117.); *Roman limes on the middle and lower Danube*, Beograd 1996., 27.-40.
- Mirković 2007. M. Mirković, *Moesia Superior: Eine Provinz an der mittleren Donau*, Mainz 2007.
- Mocsy 1974. A. Mocsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London et Boston 1974.
- Nikolić, Bogdanović, Stojić, Jevtović 2018.
S. Nikolić, I. Bogdanović, G. Stojić, Lj. Jevtović, Exploring Viminacium: New excavations on the legionary fortresse; *24th limes congress, book of abstracts*, Beograd 2018., 28.
- Petković 2018a. S. Petković, Early Byzantine horizon in the fortification of *Pontes*; *24th limes congress, book of abstracts*, Beograd 2018., 100.
- Petković 2018b. S. Petković, Fibulae and Roman Army on Danube in Moesia Superior; *Vivere militare est*, vol I., Beograd 2018., 65.-130.
- Petrović 2018. V. Petrović, The Aquae station on the Roman Danube Limes Road in Upper Moesia; *Open archaeology*, 2018., 386.-393.
- Petrović et Vasić 1996.
P. Petrović et M. Vasić, The roman frontier in Upper Moesia: Archaeological investigations in the Iron gate area; *Roman limes on the middle and lower Danube*, Beograd 1996., 15.-26.

Popescu et Tentea 2018.

F. Popescu et O. Tentea, *Auxilia Moesiae Superioris*, Cluj-Napoca 2018.

Popović 2018a. I. Popović, La conquista dei Balcani, The conquest of Balkan Territories; *Tesori e Imperatori, Lo splendore della Serbia Romana*, Aquileia 2018., 25.-36.

I. Popović, Homeland of Emperors; *Tesori e Imperatori, Lo splendore della Serbia Romana*, Aquileia 2018., 55.-58.

Popović 2018b. I. Popović, The State Propaganda and the Art: Monuments from the Serbian Part of Limes Region; *Vivere militare est, vol I.*, Beograd 2018., 9.-34.

Popović 1997. M. Popović, *Antički Singidunum: Dosadašnja otkrića i mogućnosti daljih istraživanja*, Beograd 1997.

Popović 1984. V. Popović, Donji Milanovac-Veliki Gradac (*Taliata*), Rimsko i ranovizantijsko utvrđenje; *Starinar XXXIII.-XXXIV.*, Beograd 1984., 265.-283.

Popović, Tiussi, Verzár 2018.

I. Popović, C. Tiussi, M. Verzár, Catalogo; *Tesori e Imperatori, Lo splendore della Serbia Romana*, Aquileia 2018., 127.-187.

Rankov 1984. J. Rankov, *Karataš-statio cataractarum Dianae; Đerdapske sveske, vol II.*, Beograd 1984., 7.-14.

Spasić-Đurić 2002. D. Spasić-Đurić, *Viminacium: Glavni grad rimske provincije Gornje Mezije*, Požarevac 2002.

Špehar 2018. P. Špehar, Non-invasive protection of the site Egeta; *24th limes congress, book of abstracts*, Beograd 2018., 27.

Tapavički-Ilić 2018. M. Tapavički-Ilić, Limes in Serbia-the early days; *24th limes congress, book of abstracts*, Beograd 2018., 119.

Tošić 1990. B. Tošić, Prostorna struktura naselja Golubac; *Zbornik radova geografskog instituta Jovan Cvijić, knjiga 42*, 1990., 257.-270.

Vojvoda et Mrđić 2015.

- M. Vojvoda et N. Mrđić, *Nalazi novca sa Viminacijumske nekropole više grobalja i njihova uloga u pogrebnom ritualu*, Beograd 2015.
- Vujović 2018. M. Vujović, Weapons and military equipment from the Roman camp Novae at Čezava; *24th limes congress, book of abstracts*, Beograd 2018., 56.
- Vujović et Cvijetić 2018.
- M. Vujović et J. Cvijetić, The Slings and Arrows of Outrageous Fortune: Long-Range Fighting Units on the Roman Limes in Serbia; *Vivere militare est, vol I.*, Beograd 2018., 35.-64.
- Vulić 1941.-1948. N. Vulić, *Antički spomenici naše zemlje*, Beograd 1941.-1948.
- Zotović 1984. Lj. Zotović, Boljetin (*Smorna*), camp romain et paléobyzantin; *Starinar XXXIII.-XXXIV.*, Beograd 1984., 225.-226.

18. Popis elektroničkih izvora

Limescroatia.eu/naslovnica

Google Maps

<http://whc.unesco.org/en/list/430>

<http://whc.unesco.org/en/tentativelists>

<https://www.britannica.com/place/Moesia>

<https://www.britannica.com/topic/Notitia-Dignitatum>

<http://www.narodnimuzej.rs/antika/zbirka-antickog-novca/>

<http://numismatics.org/ocre/id/>

<http://viminacium.nl>

<https://www.vox.com/world/2018/6/19/17469176/roman-empire-maps-history-explained>

<http://viminacium.org.rs/viminacium>